

על מקרא, על קרמיקה ועל מה שביניהם

הקדמה

הוויכוח על המהימנות ההיסטורית של התנ"ך, בעיקר של ספרי התורה ושל חלק מספרי הנביאים הראשונים, מתנהל כבר כמאתיים שנה.

מצד אחד עומדים אלה הרואים בתנ"ך ספר מקודש שכל נתון בו אמת עובדתית, ומן הצד השני עומדים אלה הרואים בו יצירה אנושית שנתחברה זמן רב לאחר האירועים המתוארים בה, ובשל כך כופרים במהימנותו המוחלטת בכל הקשור בעובדות ההיסטוריות המשוקעות בו (בין שתי דעות אלה קיימות דעות ביניים המקבלות חלקים מסוימים מן העובדות ההיסטוריות המתוארות במקרא ודוחות חלקים אחרים שלהן). הדבר אמור בעיקר לגבי הספרים הקדומים ב'לוח' המקראי הפנימי: ספרי התורה, יהושע ושופטים. בשלהי המאה התשע עשרה הפכה הארכאולוגיה המקראית לכלי נוסף ומרכזי לחקירת העבר. המאמינים בתנ"ך סברו כי הנבירה בעפר ארצות המזרח התיכון - זירת האירועים של התנ"ך, תעלה ממצאים אשר יוכיחו ויאירו את סיפורי התנ"ך.¹

ברבות השנים נכזבה תוחלתם של הרואים בארכאולוגיה כלי להוכחת התנ"ך. לא רק שהארכאולוגים לא הוכיחו את אמתות סיפורי התנ"ך, אלא שלטענתם נתברר כי חלק גדול מסיפורי התנ"ך אינם היסטוריים ושאינם אלא פרי יצירה ספרותית מאוחרת שאין בינה לבין היסטוריה מאומה, לכל היותר קשר קלוש בלבד.

תהליך הכרסום במהימנות התנ"ך היה הדרגתי, והוא הלך והתעצם בשנים האחרונות.² בתחילה טענו החוקרים שסיפורי האבות אינם משקפים מציאות

1. ראה על כך סקירה מקיפה אצל: י' שביט, "אמת מארץ תצמח": קווים להתפתחות העניין הציבורי היהודי בארכאולוגיה (עד שנות השלושים), קתדרה 44, תשמ"ז, עמ' 27-54.
2. תהליך הכרסום אינו חדש אלא המשך לתפיסתו של וולהאוזן אשר "התייחסה בביטול גמור למסורת המקראית וראתה בה בעיקר השתקפויות מאוחרות, מימי המלוכה ואף לאתריהם"

היסטורית, אחר כך ביטלו את ערכם ההיסטורי של סיפורי הכיבוש וההתנחלות בספר יהושע ובשלב מאוחר יותר נוספה הטענה של חלק מהחוקרים שעם ישראל כלל לא בא ממצרים אלא מדובר בעבדים כנעניים שהתמרדו. לאחרונה קמו הכופרים באמתות תיאורי ספרי שמואל ומלכים על ממלכת דוד ושלמה ועל היווצרות ממלכת יהודה וישראל.³

כך קרה שהארכאולוגיה המקראית שבראשית דרכה שימשה גם ככלי להוכחת אמתות התנ"ך כנגד אנשי ביקורת המקרא, הפכה להיות כלי מרכזי בידי המבקרים והשוללים את המהימנות ההיסטורית של התנ"ך. לנוכח תפיסה זו המוצאת את ביטויה גם מחוץ להיכלי השן האקדמיים, יש לשאול: האם אכן ממצאי הארכאולוגיה סותרים את הכתוב בתנ"ך? האומנם לא הייתה תקופה היסטורית שבה פעלו האבות? האם עם ישראל לא כבש את ארץ ישראל?

מאמר זה בא לברר האם יש בממצאי הארכאולוגיה הוכחות מוצקות כנגד תיאורי התנ"ך. האם פרשנות הממצאים הארכאולוגיים, כפי שמציגים אותה חלק מהחוקרים, היא פרשנות הכרחית? האם לא לוקים החוקרים בהימנעות משימוש בכל הנתונים הרלוונטיים או בהבאת נתונים סלקטיביים?

לפני שנעסוק בהיבט הארכאולוגי לעצמו, יש להקדים ולהסביר את גישת כותב שורות אלו לתנ"ך. מטרת התנ"ך היא מוסרית ערכית וקיימים בו רבדים שונים של הבנה. אין הוא ספר היסטוריה כפשוטו ואין זו כוונתו, ועמדו על כך חז"ל בתלמוד הבבלי שטענו: "אין מוקדם ומאוחר בתורה" (פסחים ו ע"ב). לא ייפלא אפוא שלא כל האירועים שעברו על עם ישראל הוזכרו בו. הימנעות מאזכור אירועים שונים אינה אומרת דבר על ידיעתם או על אי ידיעתם של כותבי התנ"ך. כפרפרזה על דברי חז"ל הידועים על אודות הנבואה (בבלי מגילה יד ע"א), ניתן לומר: אירוע שנצרך לדורות נכתב, ואירוע שלא נצרך לדורות לא נזכר. לשם השגת מטרות ערכיות השתמש התנ"ך באירועים שונים מעברו של העם, אך האירועים המוזכרים בו והראליה המתוארת בו משקפים מציאות היסטורית כפי שראו אותה כותבי התנ"ך ועורכיו.

(א) מלמט, 'ראשית האומה', בתוך: ח"ה בן ששון [עורך], תולדות עם ישראל בימי קדם, ירושלים, 1969, עמ' 34. גישה זו מכונה על ידי מלמט 'ניהיליסטית'.

3. דוגמה לתהליך זה ראה למשל את דברי אהרוני: "היום יש בידנו נתונים מספיקים המוכיחים שגל הכיבוש הישראלי חל באמצע המאה ה"ג לפנה"ס בקירוב... אין יסוד להטיל ספק בעצם המאורע של יציאת מצרים" (י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית, תל אביב תשכ"ג, עמ' 167-168), ולעומתו את דעת תלמידו: "לאחרונה התברר שדווקא המחקר הארכיאולוגי... מציג שיטה שונה לחלוטין מזו של הסיפור המקראי" (מ' כוכבי, ההיסטוריה של ארץ ישראל ויהודה בתקופת המקרא, ירושלים, 1982, עמ' 25).

מכיוון שמקצוע הארכאולוגיה הוא כספר החתום בפני חלק גדול מבין הקוראים, יש להקדים ולהאיר כמה נקודות על מנת שגם קוראים שאינם מתמחים בארכאולוגיה של תקופת המקרא, יוכלו להבין את גישת כותב שורות אלה ואת הבסיס למסקנותיו (רבים מכירים את המסקנות המקובלות במחקר אך אינם יודעים מהו בסיסן):

א. הארכאולוגיה המתבססת בעיקר על חקר שרידי העבר המתגלים בשטח, אינה חזות הכול בחקר העבר. לארכאולוגיה יש תפקיד חשוב בשחזור העבר, אך אין היא יכולה לעמוד לבדה כפי שרוצה לטעון 'הארכאולוגיה החדשה'⁴. ללא המקורות ההיסטוריים הכתובים, המצריים והאשוריים, כלי החרס אינם יכולים לנקוב אפילו בתאריך מוחלט אחד.⁵ כלי החרס שעליהם מבססים הארכאולוגים את הכרונולוגיה של ארץ ישראל, יכולים לתת לנו, לכל היותר, תיארוך יחסי. תיארוך מוחלט אפשרי רק כשיש ממצאים ארכאולוגיים הקשורים לממצא אשורי או מצרי המתוארכים על ידי מקורות היסטוריים.

לדוגמה: ללא גילוייה של הקרמיקה המיקנית באל-עמרנא שבמצרים, לא ניתן היה לתארך את תקופת הברונזה המאוחרת,⁶ וללא גילויים של חרפושיות מלכותיות מצריות, שאותן ניתן לתארך על פי השמות החרותים בהן, בקברים בגבל ובריחו, לא ניתן היה לקבוע את תאריך המעבר מתקופת הברונזה התיכונה 1 לתקופת הברונזה התיכונה 2. גם תיארוכה של תקופת הברונזה הקדומה בנוי על ממצאים מצריים בארץ ישראל ועל כלים כנעניים שנמצאו בקברים במצרים המתוארכים על פי כתובות שהתגלו בהם, כמו אלה המכונים 'כלי אבידוס'.⁷

הכרונולוגיה של תקופת הברזל 2 (תקופת המלוכה) מבוססת על ניסיון התאמה בין שכבות חורבן שונות לבין מלחמות המתועדות בתעודות היסטוריות, כגון: מסע שישק בסוף המאה העשירית, מסעות תגלת פלאסר וסנחריב בסוף המאה השמינית ומסעות נבוכדראצר בראשית המאה השישית לפנה"ס.⁸ כל ערעור

4. ראה: ז' הרצוג, 'ארכאולוגיה, מקרא והחברה הישראלית', בגיליון זה של על אתר, עמ' 9-16.
5. לאחרונה הולך ומתרחב השימוש בבדיקות פחמן 14 לשם תיארוך מוחלט, אולם קיימות בעיות רבות באמינות הבדיקות. ראה למשל את ההשוואות שנעשו בין מעבדות שונות לגבי תוצאות של אותן דגימות מאותן שכבות. 'י' כרמי וע' בר-יוסף, 'שיטת-התארוך באמצעות פחמן 14', קדמוניות 89-90, תש"ן, עמ' 20-25.
6. ראה: ר' עמירן, 'הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 153, ושם מראי מקומות.
7. ר' עמירן, שם, עמ' 80, ושם מראי מקומות.
8. הצגה נוחה של נושא זה ניתן לראות אצל ג' ברקאי, 'תקופת הברזל ב-ג', מבוא לארכאולוגיה של ארץ-ישראל, יחידה 9, תל אביב תש"ן, עמ' 83-88.

והרהור על משמעותו ועל טיבו של מקור היסטורי מסוג זה משנה בהכרח את תיארוך השכבות השונות באתרים שונים בארץ ישראל.

ב. במקרים מסוימים ממצאי הארכאולוגיה בארץ אינם עולים בקנה אחד עם המקורות המצריים. למשל: מקור מצרי מספר על מסע תחותמס השלישי לארץ כנען בראשית המאה החמש עשרה לפנה"ס ומתאר מצור שנמשך שבעה חודשים סביב מגידו.⁹ המחקר הארכאולוגי מלמד שלמגידו בתקופה זו לא הייתה חומה.¹⁰ כך גם באשקלון: בתבליטי מרנפתח, ששלט במצרים בסוף המאה השלוש עשרה לפנה"ס, מתוארת אשקלון כעיר מבוצרת, אך המחקר הארכאולוגי לא מצא חומה מתקופה זו.¹¹ המשותף לשני אתרים אלה הוא שביצורים מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו באתר, אך אין כל עדות לביצורים מתקופת הברונזה המאוחרת. בעיה דומה קיימת לגבי מגידו במאה הארבע עשרה לפנה"ס. ממכתבי אל-עמרנא משתמע שמגידו הייתה עיר חשובה בתקופה זו,¹² אולם הממצא הארכאולוגי מצביע על יישוב קטן ופרוז בתקופה זו.¹³ נראה אם כן שיש צורך

9. במקור זה מסופר שהעיר מגידו הייתה עיר מבוצרת וכן מצוין שם: "הלא ככבוש אלף ערים כבוש מכת (= מגידו)". ש' ייבין, 'תחותמס הג': האנאלים (שנה א)', קובץ החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תרצ"ה, עמ' 152-174.

10. ראה: ר' גונן, 'העיור בכנען ערב כיבוש הארץ בידי בני ישראל', מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ותרבותו א, תל אביב 1983, עמ' 25-38; א' קמפינסקי, 'הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת', בתוך: ח' כצנשטיין ואחרים (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 115; הנ"ל, מגידו עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי, תל אביב 1993, עמ' 61.

11. L.E. Stager, 'Merenptah, Israel and Sea Peoples: New Light on a Old Relief', *Eretz Israel* 18, 1985, pp. 56*-64*; וכן ראה ביבליוגרפיה נוספת אצל א' זינגר, 'מצרים, כנענים ופלשתים בתקופת ההתנחלות והשופטים', בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 352-353. בחפירותיו של סטייגר באשקלון לא נמצאה חומה. ל' סטייגר, ערך 'אשקלון', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות א, ירושלים 1992, עמ' 98-108. יש להעיר כי יש הטוענים שהאמנים המצריים גילפו וציירו את ערי כנען בצורה מופשטת וסטנדרטית ואין ללמוד מציורים אלה דבר על פרטי העיר. דיון על כך ראה אצל: Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands I*, New York 1963, pp. 96-97, וכן ראה את דברי נ' נאמן הסבור שיש ללמוד מתיאורים אלה על פרטי הביצורים: N. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, Tubingen 1971, p. 312, fig. 421.

12. ראה לאחרונה את ג' גליל, 'ערי הממלכה הכנעניות במאה ה"ד לפנה"ס: היקפן ומעמדן המדיני', קתדרה 84, תשנ"ז, עמ' 7-52.

13. החפירות הארכאולוגיות האחרונות במגידו הדגישו בעיה זו ביתר שאת. ראה את הוויכוח על כך בין אוסישקין ופינקלשטיין: I. Finkelstein, D. Ussishkin and B. Halpern (eds.), *Megiddo III, The 1992-1996 Seasons*, Tel Aviv 2000, pp. 592-594 שהממצא הארכאולוגי המבוסס על קרמיקה מיקנית ועל בדיקות פחמן 14 מראה בוודאות ששכבה VIII במגידו אינה יכולה להיות קדומה לסוף המאה הארבע עשרה לפנה"ס, מקדים

לנהוג בזהירות בקביעות הכרונולוגיות המתבססות על ממצאי הארכאולוגיה, או לחילופין על המקורות המצריים, אך כפי שראינו שניהם כרוכים זה בזה בקשר אמיץ ביותר.

ג. רוב הממצאים הארכאולוגיים בשכבות יישוב מתייחסים לסופה של התקופה ולא לראשיתה. קשה מאוד לארכאולוגים לצייר תמונה ארכאולוגית הכוללת גם את השלבים הראשונים בתולדותיו של יישוב שהתקיים ברציפות משך תקופה ארוכה. כך למשל הארכאולוגיה אינה יכולה לתאר את ירושלים בתקופת שיבת ציון ובתקופת החשמונאים (פרט לכמה קטעי חומה ומעט חרסים ומטבעות). ללא מקורות היסטוריים כתובים, לא ניתן היה לדעת כמעט דבר על תולדותיה של ירושלים בין המאות השישית והראשונה לפנה"ס.

ד. יש להבחין הבחנה ברורה בין אזורים שונים בארץ ובמיוחד בין ההר למישור. אזור ההר, בעיקר הרי יהודה, היה אזור סגור למדי, והתהליכים ההיסטוריים בו היו אטיים יותר.¹⁴ צורות היישוב, צורות הקבורה וסגנון כלי חרס היו שונים במידה רבה בין שני האזורים. כלי יבוא היו שכיחים פחות בהר. שינויים פוליטיים ומדיניים שהתרחשו במישור החוף לא השפיעו בהכרח על הנעשה בהר. תושבי המישורים חששו לעבור באזורים הרריים,¹⁵ ודבר זה ודאי השפיע על הקשרים בין ההר למישור. אין לגזור אפוא בהכרח מתהליכים היסטוריים שהתרחשו במישור החוף לגבי אזור ההר. ייתכן שכלי חרס הנחשבים כמאפיינים תקופה מסוימת והנפוצים במישור החוף, לא היו בשימוש בהר. היו תקופות שבמישורים החלה תקופה קרמית חדשה, בעוד שבהר השתמשו בכלי החרס האופייניים לתקופה הקודמת. על משמעות הדבר לעניין תיארוך אתרים, ראה להלן.

פינקלשטיין את תיארוכה של שכבה זו בכחמישים שנה, לאמצע המאה הארבע עשרה לפנה"ס, על מנת להתאימה לידיעות ההיסטוריות המשתקפות ממכתבי אל-עמרנא.
14. ראה: י' מייטליס, 'תרבות ההר מול תרבות המישור באלף השני לפנה"ס', מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ התשיעי, תש"ס, עמ' 17-26.

15. תיאור מעניין המביע את החשש ממעבר בשטח הררי (נחל עירון בין מגידו למישור החוף) מובא במקור מצרי המכונה 'פאפירוס אנאסטאסי א', מימי רעמסס השני (המאה השלוש עשרה לפנה"ס): "ראה המעבר נמצא בערוץ, אלפיים אמה עומקו... מסוכן הערוץ, מלא שוסים נחבאים אל בין השיחים... פניהם זועפות ולבבם קשה... נתיבך מלא צוקים ואבנים, אין אחיזת רגל... - מדמה אתה כי האויב מאחוריך ורעדה אוזחת בך". התרגום העברי נמצא בא' מלמט (עורך), מקורות לתולדות ישראל וארצו בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 192. נחל עירון היה חלק מדרך הים הבינלאומית, ונקל לתאר את החשש ממעבר מדרכים משניות. ייתכן שחשש זה קשור גם לביטוי אותו אמרו עבדי מלך ארם לאחר תבוסתם בשומרון: "אלהי הרים אלהיהם" (מל"א כ', כג).

ה. טיעונים מדעיים לכאורה בתחום מדעי הרוח והחברה מסתירים השקפות עולם. כל זמן שהעובדות המוצגות בכל טיעון הן נכונות, מלאות ומוסכמות והוויכוח נסב על פירושן, הוויכוח הוא לגיטימי. אך כאשר טיעונים 'מדעיים' מתבססים רק על נתונים חלקיים ובמקרים קיצוניים אף על נתונים מסולפים, הוויכוח אינו מדעי כלל ועיקר.

ברשימה זו נזכיר גם טיעונים מהסוג ה'לא לגיטימי' שהוצגו על ידי החוקרים.

לאחר הצגת העקרונות נעבור לעסוק בטיעונים לגופם, על פי הסדר הכרונולוגי המקראי ומזווית ראייה ארכאולוגית בלבד.

תקופת האבות

במונח תקופת האבות השתמשו ראשוני הארכאולוגים בארץ כמו אולברייט¹⁶ וקניון¹⁷ בעקבות אולברייט הפך מונח זה להיות מקביל לתקופת הברונזה התיכונה, אך בשנים האחרונות הוא נעשה בלתי מקובל מכיוון שלדעת חוקרים שונים, הראליה המוצגת בספר בראשית אינה מתאימה לשום תקופה היסטורית והיא משקפת במידה מסוימת תקופה מאוחרת יותר. להלן ציטוט ממאמרו של נאמן¹⁸:

במחזור סיפורי האבות אין למצוא כל זכר למציאות הקדומה של תקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת (המאות ה'ג'-ה'ב לפנה"ס), ודומה שהזכרונות הקדומים ביותר... משקים לכל המוקדם את שלב המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל א' (סוף המאה ה'ג' והמאה ה'ב לפנה"ס). מנקודת מבטו של ההיסטוריון, אין כמובן לדבר על תקופת האבות כעל תקופה היסטורית, והצבתה כתקופה נפרדת בתולדות ישראל היא ניסיון תיאולוגי-ספרותי לשרטט את ראשיתו של עם ישראל; ניסיון שראשיתו בתקופה שלאחר הפיכתו של ישראל לחטיבה מדינית וליישות אתנית מגובשת, בעת שאנשים החלו לשאול על מוצאם ועל שלבי ההתפתחות שהביאו להתגבשותם כעם.¹⁹

נאמן מונה את הסיבות לטענתו:²⁰

א. הופעתם של הפלשתים, החיוויים והחיתים הייתה רק בראשית תקופת הברזל (סוף האלף השני לפנה"ס) ולא קודם לכן.

16. ו'פ אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תל אביב 1965.

17. ק' קניון, חשפנו את ירחו, תל אביב 1961.

18. נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 284-347.

19. שם, עמ' 288-289.

20. הטיעונים המובאים להלן אינם של נאמן בלבד, אך מכיוון שבמאמרו הנ"ל הדברים מרוכזים ומסודרים, נוח יותר להתייחס אליהם כך.

- ב. הארמים המוזכרים בספר בראשית, הופיעו לראשונה על במת ההיסטוריה רק בסוף המאה השתים עשרה לפנה"ס.
- ג. תיאור הגמל בסיפורי האבות כבהמת משא מתורבתת אינו תואם את ידיעותינו על ביות הגמל שהחל רק בסוף האלף השני לפנה"ס.
- ד. הכשדים מופיעים לראשונה בתעודות חיצוניות רק באלף הראשון לפנה"ס.
- ה. באר שבע אינה קיימת בתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת. טיעונו של נאמן אינם חדשים, אך יש לתמוה מדוע הוא מתעלם מכמה מחידושי המחקר הארכאולוגי. בדיקת הנתונים מלמדת שתמונת המצב המתוארת על ידו אינה עולה בקנה אחד עם נתוני המחקר העכשווי.

קיומם של גורמים אתניים שונים המוזכרים בספר בראשית

העדר אזכורן של קבוצות אתניות בתעודות חיצוניות אינו שולל את קיומן גם בתקופות קדומות, מכיוון שגילוי תעודות קדומות הוא אקראי. זאת ועוד, נאמן סותר את עצמו בנושא **הארמים**: "השם 'ארם' נזכר בתעודות בודדות מכל רחבי המזרח הקדום החל מסוף האלף השלישי לפנה"ס ואילך..."²¹. ארם כמדינה מופיעה אכן רק בשלהי האלף השני, אך בשום מקום בספר בראשית לא מוזכרת מדינה ארמית, אלא רק משפחות ארמיות שמהן יצאו האבות.²²

גם **החיתים** קיימים כבר בסוף האלף השלישי לפנה"ס.²³ רמז לקיומם של החיתים בהר המרכזי נמצא בחפירות בתל שילה, שם נמצא תליון כסף גדול ועליו רקוע הסמל הקפדוקי - סמל אלוהות חיתי. לדעת ברנדל שחקר את הממצא, מוצאו של התליון הוא מאנטוליה. חופר האתר סבור שבשילה היה מקדש בתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת,²⁴ וסביר להניח שאת האל החיתי עבדו

21. נ' נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 312. ש' אחיטוב מציין שהשם 'ארם' מופיע בטקסטים מצריים על מנת לציין אנשים ולא ארץ. הארמים מופיעים לראשונה במקורות מצריים בכתובתו של אמנחותפ השלישי (המחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה לפנה"ס). ראה: S. Ahituv, 'The Origins of Ancient Israel-Documentary Evidence', *Beer Sheva* XII, 1998, p. 136.

22. ראה: 'רוזנסון, סיפור עבר - ספרות והיסטוריה בתנ"ך - סתירה או השלמה?', בגיליון זה של **על אתר**, עמ' 111-149.

23. ראה: ב' מזר, ערך 'החיתים במקרא', **אנציקלופדיה מקראית** ג, ירושלים תש"ח, עמ' 355-357. לדעתו של כותב הערך: "אין יסוד לסברה, שהמסורת על החיתים בחברון היא מאוחרת" (עמ' 356).

24. ראה: 'פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל אביב 1987, עמ' 196. וכן: I. Finkelstein & B. Brandl, 'A Group of Metal objects from Shiloh',

חיתים שהביאו למקדש את התליון ממקום מוצאם. לדעת מפרסמי הממצא תליון זה קשור לנוכחותם של קבוצות צפוניות בכנען באותה תקופה.²⁵ בנוסף לתגלית זו אין להתעלם מכך שנמצאו בארץ כלים מתקופת הברונזה התיכונה (1800-2000 לפנה"ס בקירוב) שמוצאם מאנטוליה.²⁶ קשר זה אינו מוכר לנו בתקופות אחרות. עם זאת יש לומר שאין לצפות לזיהוי גורמים אתניים שונים רק על פי חרסים וארכיטקטורה. יש לקושי זה כמה דוגמות במחקר הארכאולוגי, כפי שמעיר זאת נאמן במאמרו.²⁷

אין המחקר מצליח לזהות את החיזוים בתעודות חיצוניות. לכאורה, לפנינו דוגמה לעם 'דמיוני' שמקודדת מבט ארכאולוגית איננו קיים, אך יש הרוצים לזהותם עם החורים שקיומם ידוע מתעודות שהתגלו בחברון, בגזר, בתענך ובשכם.²⁸

בעיה דומה קיימת ביחס לפלשתים המוזכרים בספר בראשית, שחיו על פי עדות הספר בצפון-מערב הנגב בנחל גרר ושב ראשם עמד מלך. הללו אינם הפלשתים המוזכרים בספר שופטים, המוזכרים בתעודות מצריות שונות. האחרונים חיו במישור החוף ובראשם עמדו סרנים.²⁹ ייתכן שהשם המשותף לשתי קבוצות אלה נבע בשל מוצאן מאזור הים האגאי ומאנטוליה. אכן, בחפירות ארכאולוגיות בצפון-מערב הנגב התגלו קברים ייחודיים שלהם אין מקבילות בארץ, אך יש להם מקבילות ביוון, בקפריסין ובאנטוליה. קברים אלה מתוארכים לסוף תקופת הברונזה התיכונה ולתקופת הברונזה המאוחרת.³⁰ אמנם קברים אלה מתוארכים לשלהי תקופת האבות, אך ממצא ארכאולוגי זה מצביע על כך שגורמים מהים האגאי שהו בארץ בצפון-מערב הנגב (אזור נחל גרר) מאות שנים לפני שהפלשתים המוכרים לנו

- B. Brandl, 'Clay, Bone, Metal and Stone Objects', in: I. Finkelstein (ed.), *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, Tel Aviv 1993, pp. 230-231
25. 'פינקלשטיין וב' ברנדל, שם, עמ' 25. וכן ראה את דעתו של נאמן המתבסס גם על ממצא זה כראיה לחידרת קבוצות צפוניות לכנען בתקופת הברונזה התיכונה: N. Na'aman, 'The Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine', *Levant* 26, 1994, pp. 175-187
26. ראה דוגמה אצל ר' עמירן (לעיל, הערה 6), עמ' 133.
27. נאמן מביא דוגמה מגילויה של מושבה של סוחרים אשורים שחיו בשכונה בעיר 'כניש' שבתחום חת, במאה השבע עשרה לפנה"ס. לולי גיליון של תעודות כתובות אי אפשר היה לעומד על טיבה של הקבוצה האתנית השונה משאר התושבים. נ' נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 306.
28. ראה: נ' נאמן (לעיל, הערה 25), ושם פירוט תוכן התעודות הנושאים שמות חוריים.
29. ראה על כך, א' זינגר (לעיל, הערה 11).
30. ראה: ר' גונן, הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסייה והיישובים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' 231-238.

מהתעודות המצריות הגיעו לארץ.³¹ ראוי לציין שהחפירות באתרי יישוב שנעשו באזור זה לא הביאו לזיהוים של אותם גורמים אגאיים, ורק החפירות בקברים אפשרו להבחין בהם. הדבר מצביע על הקושי בזיהוי גורמים אתניים על פי ממצא ארכאולוגי בלבד. ייתכן שלגורמים אלה התכוון הכתוב: "והעוים הישבים בחצרים עד עזה כפתרים היצאים מכפתר השמידם וישבו תחתם" (דברים ב', כג).

הגמל

טענה ידועה היא שהגמל לא שימש כבהמת משא לפני סוף האלף השני לפנה"ס.³² טענה זו שהתבססה על הידע של שנות השישים, אינה עומדת במבחן הביקורת כבר למעלה מעשרים שנה. בולייט בספרו מביא קטע מתעודה מאללח' שבצפון סוריה (שכבה VII, המתוארכת למאה השבע עשרה לפנה"ס),³³ שבה כתוב: "מנת מזון אחת לגמל".³⁴ עופר בר-יוסף טוען שהיה שימוש בגמל כבר באלף הרביעי לפנה"ס ועדויות לכך נמצאו באירן.³⁵ אכן בחפירתם של כהן ודיוור באתר בהר הנגב (באר רסיסים) משלהי האלף השלישי נמצאו עצמות גמל יחד עם עצמות של עזים.³⁶

ראוי לציין שהגמל בספר בראשית מופיע רק בקשר למדבריות שמזרח לארץ ישראל. כך במסעו של עבד אברהם לחרן, כך בחזרתו של יעקב מארם, וכך גם בסיפור מכירת יוסף שבו מוזכרת "ארכת ישמעאלים באה מגלעד" (בראשית ל"ז, כה). כאשר בני יעקב נוסעים למצרים הם משתמשים רק בחמורים. אפשר שמשתקפת בכך העובדה שהגמל בתקופה זו היה נפוץ בעיקר במדבריות שממזרח לארץ ישראל. בולייט משער, שהגמלים לא היו שכיחים בתקופה זו ושבעיקר שימשו להובלת משאות ודברים יקרי ערך.³⁷ לדעתו עבד אברהם נשלח עם גמלים על מנת להפגין את עושרו של אברהם ולשכנע את לבן ובתואל לשלוח את רבקה אל מעבר למדבר הסורי לארץ כנען.

31. דוגמה לשימוש חוזר באותו שם לקבוצות אוכלוסייה שונות ניתן לראות במינוח 'פלשתינאי' שמקורו בפלשתים הקדומים. בתקופת המנדט הבריטי נקראו יהודי ארץ ישראל 'פלשתינאים'. בימינו שם זה נתייחד רק לערביי ארץ ישראל.
32. ר"פ אולברייט (לעיל, הערה 16), עמ' 177.
33. על בעיית תיארוכה של שכבה VII ראה להלן.
34. R. W. Bulliet, *The Camel and The Wheel*, London 1975, p. 64. מעניין לציין שנאמן מצטט מקור זה (לעיל, הערה 18), אך אינו מתמודד אתו.
35. ע' בר-יוסף, 'ראשיתן של חברות פסטורליות בלבנט', בתוך: ש' אחיטוב (עורך), **מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני**, באר שבע תשנ"ח, עמ' 7-25.
36. ר' כהן, **היישובים בהר הנגב**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 303.
37. ר"ו בולייט (לעיל, הערה 34), עמ' 65.

יישובים המזכרים בסיפורי האבות

תופעה בולטת לעין היא ההתאמה בין תמונת המצב היישובי בהר המרכזי בתקופת הברונזה התיכונה ובין סיפורי האבות.

כל היישובים המזכרים בספר בראשית ושנוגעים למסעי האבות בדרך הראשית העוברת על קו פרשת המים בהר המרכזי, המכונה 'דרך האבות', היו קיימים בתקופת הברונזה התיכונה 2 (יש גם יישובים בני התקופה שלא הוזכרו בספר בראשית, כמו שילה, גבעון ובית צור, אך כל היישובים שהוזכרו בספר היו אתרים על דרך האבות, פרט לעי). היישובים שבהם מדובר הם שכם, בית אל, העי, ירושלים (שלם) וחברון. כולם היו אתרים מיושבים בתקופת הברונזה התיכונה 2.³⁸

הבעיה היחידה שנותרה בנושא זה היא באר שבע המוזכרת כעיר בתקופת האבות ושמקומה לא נמצא עד היום. נאמן טען שבבאר שבע לא נמצאו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה וזו ראייה לטענתו שציון שם העיר בחומש בראשית הנו אנכרוניסטי.³⁹ נכון הדבר שבחפירות המקיפות שנערכו בתל באר שבע לא נמצאו שרידים קדומים לתקופת הברזל, אך נאמן עצמו טען שתל באר שבע אינו באר שבע המקראית ושאת באר שבע המקראית יש לחפש בביר א-סבע שבתחומי העיר התורכית, בסמוך לשוק הברדווי, כחמישה ק"מ ממערב לתל באר שבע. אתר זה לא נחפר, פרט לכמה בורות בדיקה בהם נמצאה קרמיקה מתקופת הברזל 2.⁴⁰ אפשר גם שבאר שבע של ספר בראשית אינה עיר שיש סיכוי למצאה בחפירות ארכאולוגיות, שכן עיקר תיאורה בספר זה הוא כקבוצת בארות, כפי שציון רוזנסון.⁴¹

אם אכן ההתאמה בין תמונת המצב היישובית המתוארת בתנ"ך לבין תמונת המצב הארכאולוגית היא ראייה לאמתות התיאור, הרי שיש כאן ראייה מוצקה להיסטוריות של תיאורי ספר בראשית. אולם אם ספר בראשית נכתב כדעת חוקרי

38. ראה טבלה מסכמת על תמונת המצב היישובית בהרי יהודה ושומרון בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת אצל ' מייטליס, הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשנ"ח, עמ' 188. יש לציין את הימצאותם של חרסים מתקופת הברונזה התיכונה באתר א-תל המזוהה עם העי. על כך ראה שם, עמ' 53.

39. נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 287.

40. N. Na'aman, 'The Inheritance of the Sons of Simeon', ZDPV 96, 1980, pp. 132-152. יש גם להעיר שיתכן שיש לזהות את באר שבע המקראית עם תל משוש היא ח'רבת אל משאש (חורבת בורות המים). אתר זה נמצא כ-12 ק"מ ממזרח לבאר שבע על גדת נחל באר שבע. באתר זה נמצאו שרידי יישוב מתקופת הברונזה התיכונה. על החפירות ראה: א' קמפינסקי ואחרים, 'החפירות בתל משוש - סיכום שלוש עונות החפירה', ארץ ישראל טו, תשמ"א, עמ' 154-180.

41. לעיל, הערה 22.

מקרא בסוף תקופת המלוכה ולכותביו היה רק מושג קלוש על העבר הרחוק, מדוע לא הוסיפו הכותבים לרשימת היישובים גם אתרים מרכזיים אחרים הקיימים בתקופת הברזל I, כמו המצפה ששימש כאתר מקודש או הרמה, עירו של שמואל, ששכנו - על אם הדרך! - בסביבה שבה מדובר!?

הראליה היישובית

אחת התופעות הייחודיות המאפיינות את תקופת הברונזה התיכונה בהרי יהודה, היא המורכבות החברתית והיישובית באזור זה. הממצא הארכאולוגי מלמד על כך שהיו קיימים בהרי יהודה יישובים מבוצרים ויישובים פרוזים השונים האחד מן השני בצורה בולטת.⁴² בין היישובים סבבו נוודים שעקבותיהם נותרו רק בשברי כלי חרס ובקברים.⁴³

האזורים הצפופים יותר היו אזור ירושלים ואזור בית אל, ואילו אזור חברון היה דליל ביישובי קבע והאוכלוסייה הנוודית שבו הייתה מרובה יותר. להרי יהודה הגיעו גורמים שונים מצפון, כמו החורים והאמורים, ועדות לכך נמצאה בלוח בכתב יתדות שנחשף בחפירות בתל חברון, שבו רשימות בעלי חיים שהובאו לקרבן או כמסים וכן שמות הנותנים.⁴⁴ יש להדגיש ולציין שבכל התקופות הארכאולוגיות המקראיות לא היה שילוב כזה, פרט לתקופת הברונזה התיכונה.

תמונת מצב זו משתקפת יפה בספר בראשית. היא תואמת להפליא את תיאור מערכת היחסים המורכבת של יושבי ערים כמו חברון ושכם עם קבוצות הנוודים שאבות האומה נמנו עמהם.

סיכום

אף שאין כל אפשרות ואין כל צורך לאמת ארכאולוגית כל פרט מסיפורי האבות (על דרך המליצה - אף אחד לא מצפה למצוא את אוהלו של אברהם או את אילו של יצחק...), ניתן לקבוע שהממצאים הארכאולוגיים לא רק שאינם סותרים את הרקע

42. ראה: 'מייטליס (לעיל, הערה 38), עמ' 138-140.

43. ראה: שם, עמ' 167-172. כך גם מתאר את התקופה א' עופר בעקבות עבודתו בהר חברון: "בתקופת הברונזה התיכונה חל שוב תהליך התיישבות, לצד המשך קיומו של יסוד פסטוראלי חזק ונוודי בחלקו". את תקופת הברונזה המאוחרת הוא מתאר כתקופה שבה "מתחזק משקלם של הנוודים", ולעומת זה הוא מציין ביחס לתקופת הברזל I: "יש לזכור, שתופעת ההתנחלות היא טוטלית ואינה מותירה כלל נוודים לצידה בהר-יהודה". ראה: א' עופר, 'הר יהודה המקראי - מנוודות לממלכה לאומית', בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים 1990, עמ' 205.

44. M. Anbar & N. Na'aman, 'An Account Tablet of Sheep from Ancient Hebron', *Tel Aviv* 13-14, 1986-1987, pp. 3-12.

ההיסטורי והגאוגרפי-יישובי המצויר בספר בראשית, אלא גם תואמים אותו להפליא ומאירים פרשיות שונות בספר בראשית.⁴⁵ גם אם לא כל מסקנותיי יתקבלו, האם ניתן לומר בוודאות שתקופת האבות כפי שהיא מצטיירת במקרא כתקופה בעלת מאפיינים היסטוריים וכתרונולוגיים מובחנים, איננה תואמת לנתונים הארכאולוגיים שבידינו?⁴⁶

פרשת כיבוש הארץ ותקופת ההתנחלות והשופטים

הסוגיה המרכזית שהעסיקה את המחקר המקראי הייתה פרשת כיבוש הארץ בידי בני ישראל. מקובל במחקר לתארך את כניסת בני ישראל לארץ ישראל לסוף תקופת הברונזה המאוחרת.

הניסיונות לראות את השתקפות סיפורי הכיבוש שבספר יהושע בממצא הארכאולוגי לא עלו יפה מכמה סיבות, שאותן מרכז בקצרה נאמן:⁴⁷

א. יישובים רבים המוזכרים בספר יהושע לא היו מיושבים כלל ערב תקופת ההתנחלות (חשבון, יריחו, העי, חברון, ערד, גבעון וירמות).

ב. התרבות העירונית לא חרבה במסע מלחמה אחד, אלא בתהליך מתמשך שארך כמאה שנה. חצור חרבה כמאה שנה לפני חורבנה של לכיש.

ג. במאה השלוש עשרה וברוב המאה השתים עשרה לפנה"ס הייתה נוכחות מצרית בולטת במישור החוף של ארץ ישראל ובעמקיה. תופעה זו איננה מזכרת כלל בספרי יהושע ושופטים.

ד. ממלכות עבר הירדן (אדום, מואב ועמון), נוסדו רק בתקופת הברזל ולא היו קיימות קודם לכן.

כדי להתמודד עם שאלה זו עלינו לעסוק בסוגיה ארכאולוגית מורכבת למדי ובנתונים שאינם חד משמעיים. מורכבות הנושא מתגלה בראש ובראשונה בשאלת ראשיתה של תקופת הברונזה המאוחרת.

45. בעזרת הנתונים הארכאולוגיים על תמונת המצב היישובית ניתן להבין את המונח 'ארץ העברים', את הפתרון לבעיה הפרשנית לפסוק 'והכנעני אז בארץ', את הרקע המשפטי וההיסטורי לקניית מערת המכפלה, את מערכת היחסים המורכבת בין אברהם לבין בני חת, ונושאים נוספים. הרחבה בתחום זה תיעשה א"ה במאמר נפרד.

46. על היבטים נוספים המצביעים על קדמותו של ספר בראשית, ראה: י"מ גרינץ, ייחודו וקדמותו של ספר בראשית, ירושלים תשמ"ג.

47. נ' נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 289.

ראשיתה של תקופת הברונזה המאוחרת

סוגיית המעבר בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופת הברונזה המאוחרת היא אחת הסוגיות הקשות בארכאולוגיה של ארץ ישראל. בעבר מקובל היה להניח שחורבן היישובים של תקופת הברונזה התיכונה אירע כתוצאה ממסעות המלחמה המצריים בסוף המאה השש עשרה לפנה"ס ובראשית המאה החמש עשרה לפנה"ס. עם זאת, מבחינת מאפייני כלי החרס ומבחינה ארכיטקטונית לא ניתן למצוא הבדלים משמעותיים בין שתי התקופות.⁴⁸

ואכן קיים ויכוח בין הארכאולוגים הן באשר לראשיתה של תקופת הברונזה התיכונה, הן בחלוקתה לתקופות משנה, הן בתאריך סיומה.⁴⁹ כך למשל כתב בונימוביץ במאמר חשוב על תקופה זו:⁵⁰

עדיין חסרים נתונים לתיארוך מוחלט של השכבות משלהי תקופת הברונזה התיכונה וראשית תקופת הברונזה המאוחרת באתרי ההר... במרבית האתרים קדם הפירוש ההיסטורי לניתוח אובייקטיבי של הממצא הארכיאולוגי.⁵¹

הבעיה באתרי ההר היא שכמעט שלא נמצא בחפירותיהם כלים הנחשבים ככלים המאפיינים את סופה של תקופת הברונזה התיכונה (כלים דו-גוניים, כלי 'שוקולד-על-לבן', כלי יבוא קיפריים). היעדרות כלים אלה מאתרים שבהם נמצאה קרמיקה רגילה מתקופת הברונזה התיכונה מתפרשת על ידי בונימוביץ כעדות לכך שאתרים אלו חרבו לפני שהתחילו לייצר אותם כלים ייחודיים, אינדיקטיביים. מכיוון שלא ניתן להבחין בין הקרמיקה המקומית הרגילה של סוף תקופת הברונזה התיכונה לבין הקרמיקה של תקופת הברונזה המאוחרת,⁵² הציע בונימוביץ לקבוע את תיארוך החורבן של אתרים שונים בהר כמאה שנים קודם לסיום התקופה כפי שהוא מקובל במחקר.

48. ראה: 'א' אהרוני, ארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים 1978, עמ' 103-106.

49. ראה על כך: נ' נאמן, 'היסטוריה מדינית של ארץ-ישראל בימי השושלת ה"ח', בתוך: 'א' אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל: התקופות הקדומות, ירושלים 1982, עמ' 175-176. וכן ראה: ר' גונן, 'תקופת הברונזה המאוחרת', מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, יחידה 7, תל אביב תשמ"ט, עמ' 98-104.

50. ש' בונימוביץ, 'תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות הישראלית', בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין, מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 257-283.

51. שם, עמ' 263 (ההדגשה היא שלי - "מ").

52. ראה על כך 'א' אהרוני (לעיל, הערה 48), הכותב: "עד היום לא הצליחו לקבוע קריטריונים ברורים אחרים [פרט לכלים הדו-גוניים - "מ] שיבדילו את הקרמיקה של התקופה הכנענית המאוחרת ו מזאת של התקופה הכנענית התיכונה ב מצד אחד, ומן התקופה הכנענית המאוחרת 2 מצד שני" (עמ' 106).

כנגד גישה זו ניתן להציע במידה לא פחותה של סבירות שהסיבה להיעדרות כלים אלה בהר היא רגיונלית (אזורית). באזור ההר, בעיקר בהרי יהודה, היו כלים מעוטרים וכלי יבוא נדירים גם בתקופות קודמות לתקופה זו (ראה לעיל בהקדמה סעיף ד), ולכן אין להסיק מהיעדרם כל מסקנה היסטורית לגבי תיארוך החורבן של יישובים.⁵³

יש להוסיף ולומר שגם תיארוכם של הכלים שהוזכרו לעיל הנחשבים ככלים המציינים את תקופת הברונזה המאוחרת, אינו חד משמעי וטווח קיומם הוא למעלה ממאה שנים.⁵⁴ אם כן, גם באתרים שנמצאו בהם כלים שלכאורה מאפיינים את ראשית תקופת הברונזה המאוחרת, אין נתונים חד משמעיים לתיארוך מוחלט. משמעות גישה זו היא שאתרים רבים המוגדרים במחקר כאתרים שחברו במהלך המאה השש עשרה לפנה"ס, יכולים היו מבחינה ארכאולוגית להתקיים גם במאה החמש עשרה לפנה"ס.

חיזוק לדעה זו בא מכיוון בלתי צפוי והוא מחקר חדש בנושא הכרונולוגיה המסופוטמית באלף השני לפנה"ס. על פי מחקר זה יש להוריד את כל התאריכים המקובלים במחקר הנוגע למסופוטמיה בתשעים שנה.⁵⁵ לשינוי זה משמעות רבה לתיארוך סופה של תקופת הברונזה התיכונה. כאמור, כלי החרס האופייניים לסופה של תקופת הברונזה התיכונה ולראשית תקופת הברונזה המאוחרת הם הכלים הדו-גוניים. תיארוכם נקבע בשל שכיחותם הרבה בשכבת החורבן בתל אל עג'ול II המזוהה עם שְׂרוּחֻן, שחרבה על פי המקורות המצריים על ידי יעחמס באמצע המאה השש עשרה לפנה"ס, ובשל הימצאם בשכבה V באללח' שבצפון סוריה.⁵⁶

שכבה VII באללח' חרבה על פי מקורות חיתיים בידי ח'תושילי מלך חת ועדויות לכך נמצאו בשכבת החורבן של שכבה VII. יורשו מורשילי חדר לבבל והחריבה. על פי המקורות הבבליים תוארך חורבן בבל התיכונה לסוף המאה השבע

53. ראה ' מייטליס (לעיל, הערה 38), עמ' 183-180. יש להוסיף ולומר שגם ש' בונימוביץ (לעיל, הערה 50) כותב: "ראוי לתהות, אם להופעתם או העדרם של כלים אלה ואחרים (כגון הקראמיקה הדו-גונית) במכלולי ההר, יש משמעות כרונולוגית" (עמ' 264, הערה 34).

54. ראה למשל: א' קמפינסקי, ארץ-ישראל וסוריה בשלבה האחרון של תקופת הברונזה התיכונה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ד. הוא כותב שטווח קיומם של הכלים הדו-גוניים נע בין שנת 1600 לשנת 1450 לפנה"ס (שם, עמ' 139).

55. H. Gasche, J.A. Armstrong, S.W. Cole and V.G. Gurzadgan, *Dating the Fall of Babylon: a Reappraisal of Second Millenium Chronology*, Chicago 1998, M.H.E. Series II, Memoir IV; ibid, *Akkadika* 108, 1998, pp. 1-5. ברצוני להודות

לד"ר נתן וסרמן על שהפנה את תשומת לבי למחקרים אלה.

56. L. Woolley, *Alalakh*, Oxford 1955.

עשרה לפנה"ס, ומכאן שאללח' VII חרבה כמה שנים קודם לכך.⁵⁷ תיארוך מקובל למדיי במחקר לחורבנה של שכבה VII הוא סביב 1615-1620 לפנה"ס.⁵⁸ שכבה V באללח' מתוארכת אם כן למאה השש עשרה לפנה"ס, ומכאן שתיארוך הקרמיקה הדו-גונית למאה השש עשרה הוא סביר. לאור המחקר החדש שהוזכר לעיל, בבל חרבה תשעים שנה מאוחר יותר, בשנת 1499 לפנה"ס, ומכאן שאללח' VII, חרבה בסוף המאה השש עשרה לפנה"ס. לכן יש לאחר גם את הקרמיקה הדו-גונית הנפוצה בשכבה V למאה החמש עשרה לפנה"ס, ובעקבות זאת גם יש לאחר את סופה של תקופת הברונזה התיכונה.

ומכאן לארכאולוגיה של ארץ ישראל. אחת התמיהות הבלתי פתורות בהן מתחבטים ארכאולוגים היא שאלת הפער בן מאה השנים בין חורבן היישובים בהר בסוף תקופת הברונזה התיכונה לבין ייסודם מחדש של יישובים בתקופת הברונזה המאוחרת 2, כלומר במאה הארבע עשרה לפנה"ס. בהר לא נמצאו אתרי יישוב או אתרי נוודים המתוארכים למאה החמש עשרה לפנה"ס (פרט אולי לשילה), וכמעט שלא נמצאו בו קברים בני התקופה. קיומו של חלל יישובי כזה בהר והעדרם של עקבות של נוודים אינם מוכרים בשום תקופה אחרת ואינם סבירים כלל.⁵⁹ אם נוריד את תאריך החורבן של תקופת הברונזה התיכונה לסוף המאה החמש עשרה לפנה"ס, יסתבר שפער זה היה קיים במחקר אך לא כן במציאות.⁶⁰

כאמור, ייתכן מאוד שהיישובים בהר שבהם לא נמצאו כלים דו-גוניים, תרבו מאוחר יותר מן היישובים במישורים. מסע המלחמה של תחומתם השלישי מתועד בפירוט רב ואם היה כולל את אזור ההר, הייתה עובדה זו מופיעה בכתובותיו. כאמור, כלי החרס אינם מלמדים אותנו דבר בנושא זה.

57. על החישובים המורכבים של הכרונולוגיה המסופוטמית, ראה: ח' תדמור, 'הכרונולוגיה של המזרח הקדמון באלף השני לפנה"ס', בתוך: ב' מזר (עורך), 'ההיסטוריה של עם ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 40-61.

58. א' קמפינסקי (לעיל, הערה 54), עמ' 135. קיימות שיטות נוספות אך השוני ביניהן אינו משמעותי.

59. הצביע על כך ש' בונימוביץ (לעיל, הערה 50). כן ראה את הטבלה הכרונולוגית של היישובים החפורים בהר (י' מייטליס [לעיל, הערה 38], עמ' 188).

60. ר' גונן מביעה תמיהה על רשימת היישובים המופיעה בכתובתו של תחומתם השלישי. ברשימה זו נמנו 70 יישובים בעוד שהמחקר הארכאולוגי אינו מצליח לאתר מספר רב כל כך של יישובים בתקופה זו - המאה החמש עשרה לפנה"ס. על פי שיטתנו יישובים המוגדרים כיישובי תקופת הברונזה התיכונה - שהייתה תקופת שיא במספר יישובים, היו קיימים עד סוף המאה החמש עשרה לפנה"ס. ראה: ר' גונן (לעיל, הערה 49).

בעיה נוספת הנפתרת בדרך זו היא בעיית כיבוש מגידו בידי תחותמס השלישי בראשית המאה החמש עשרה לפנה"ס.⁶¹ שכבה IX במגידו מקבילה לשכבה V באללח' ומתוארכת לימיו של תחותמס השלישי, אך לא נמצאו בה חומות, בעוד שכתובותיו של תחותמס השלישי מספרות על מצור שערך על מגידו. הממצאים החדשים שבידינו מלמדים כי שכבה IX במגידו אינה שייכת לימיו של תחותמס השלישי אלא מאוחרת יותר. תיאור כיבושה של מגידו על ידי תחותמס השלישי התייחס ככל הנראה לשכבה X, שהייתה ככל הנראה מוקפת בחומות.⁶²

דיון ארכאולוגי תמציתי זה בא להצביע על בעייתיות המחקר הארכאולוגי ועל כך שניתן מבחינה ארכאולוגית לתארך אתרים שונים באופן אחר, בעיקר באזורי ההר. אין בידי הארכאולוגים של ארץ ישראל כלים היכולים לפסוק במחלוקת שבין האשורולוגים לגבי ההיסטוריה של בבל, אך ברור מכך שתאריכים חשובים אינם מוסכמים במחקר ושעליו לעשות צעדים רבים כדי להפוך למדע מבוסס יותר.

סופה של תקופת הברונזה המאוחרת

תקופת הברונזה המאוחרת לא הסתיימה במסע מלחמה קצר ימים, אלא בתהליך מתמשך (ראה לעיל). אכן תקופה זו הסתיימה בכל רחבי הארץ, רק בסוף המאה השתים עשרה לפנה"ס. עם זאת ניתן לראות בוודאות שתקופה זו הסתיימה בהר המרכזי שנים רבות לפני סיומה במישור החוף ובשפלה.⁶³

האומנם אין לקשור את סופה של תקופת הברונזה המאוחרת עם תופעת ההתנחלות של בני ישראל? האם אין עדויות למסע מלחמה קצר ימים שבו נפגעו או חרבו יישובים רבים ברחבי הארץ? בחינה מדוקדקת של הנתונים הארכאולוגיים מלמדת על תמונה שונה במעט מן המקובל ברוב הספרות הארכאולוגית.

את עקבות מסע המלחמה אין לחפש בסופה של התקופה, אלא במהלכה. העדויות הארכאולוגיות מלמדות שבמהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס נפגעו יישובים רבים בארץ, אך רובם התאושש לאחר מכן (אין המחקר הארכאולוגי יכול להבחין בין הקרמיקה המקומית של המאה הארבע עשרה לפנה"ס לבין הקרמיקה של ראשית המאה השלוש עשרה לפנה"ס, ולכן ייתכן שארכאולוגים שונים יתארכו באופן שונה במקצת שכבות מסוימות בנות התקופה).

61. ראה בהקדמה, סעיף ב וכן לעיל, הערה 10.

62. בדעתי לעסוק במקום אחר בגורמים לקצה של תקופת הברונזה התיכונה על פי התיארוך הנמוך.

63. על כך ראה י' מייטליס (לעיל, הערה 14).

להלן נמנה את האתרים שבהם ניכר תהליך זה.⁶⁴

השפלה: לכיש: במאה הארבע עשרה לפנה"ס חרב מקדש החפיר II ונבנה מקדש החפיר III.

תל בטש: שכבה VII חרבה בשרפה ונבנתה שכבה VI.

תל מקנה: שכבה IX חרבה בשרפה ונבנתה שכבה VIII B.

תל בית שמש: אובחנו שינויים במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס.

תל ירמות: בתקופת הברונזה המאוחרת 2 (המאה הארבע עשרה לפנה"ס) נוסד היישוב (שכבה VI). שכבה V שייכת לסוף תקופת הברונזה המאוחרת (אין בידינו הגדרות מדויקות יותר).⁶⁵

תל בית מירסים: אין תיארוך ברור לחורבנות או לשינויים, אך על פי החופר אולברייט היה האתר נטוש במאה החמש עשרה לפנה"ס (תקופת הברונזה המאוחרת 1). בין ייסודו מחדש של האתר במאה הארבע עשרה לפנה"ס לחורבנו במהלך המאה השלוש עשרה לפנה"ס אובחנו שני שלבים.

מישור החוף: אשדוד: שכבה XV שייכת למאה הארבע עשרה לפנה"ס, שכבה XIV שייכת למאה השלוש עשרה לפנה"ס.

אפק: ארמון IV הפסיק להתקיים במאה הארבע עשרה לפנה"ס ונבנה ארמון V. תל מיכל: שכבה XV הפסיקה להתקיים במאה הארבע עשרה לפנה"ס. היישוב התחדש בתקופת הברזל.

צפון: חצור: שכבה XIV חרבה במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס ונבנתה שכבה XIII.

מגידו: שכבה IX התקיימה עד למחצית המאה הארבע עשרה לפנה"ס ולאחריה נבנתה שכבה VIII. לדעת אוסישקין יש לתארך את שכבה VIII לסוף המאה הארבע עשרה לפנה"ס.⁶⁶

הדר המרכזי: בית אל: חורבן במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס והתחדשות. שכם: חורבן במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס והתחדשות. שילה: האתר הפסיק להתקיים בראשית המאה הארבע עשרה לפנה"ס (על כך ראה להלן בפירוט). חורבת רבוד (דביר): נמצאו ארבע שכבות יישוב מן המאות הארבע העשרה והשלוש עשרה לפנה"ס.

64. עיין בערכיהם של האתרים הנמנים להלן באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1992.

65. פ' דה-מירושדג'י, 'תל-ירמות 1996', חדשות ארכיאולוגיות קח, 1998, עמ' 151-154.

66. על המחלוקת בין פינקלשטיין לאוסישקין לגבי תיארוך שכבה VIII ראה לעיל, הערה 13.

בקעת הירדן: יריחו: היישוב פסק בסוף המאה הארבע עשרה לפנה"ס.

נראה אם כן, שהמאה הארבע עשרה לפנה"ס הייתה תקופה סוערת שבמהלכה נפגעו אתרים רבים בכל חלקי הארץ (ראה איור מספר 1). מי גרם לחורבנות אלה? האם הממצא הארכאולוגי יכול לרמוז לנו על כך?

המחקר הארכאולוגי מניח ששינויים קיצוניים בצורת כלי החרס המלווים בשינויים נוספים כמו צורת היישוב, אופן הקבורה ומנהגי אכילה, מבטאים גם שינויים אתניים-תרבותיים. עוד מקובל להניח שכאשר מזהים כלי חרס חדשים בתקופה מסוימת וכלי חרס אלה הופכים להיות כלי החרס העיקריים בתקופה שלאחריה, השונה מקודמתה באותם אלמנטים שצוינו לעיל, סימן הוא לכך שבשלב מסוים הייתה קיימת חפיפה כרונולוגית בין התרבות הישנה לתרבות החדשה.⁶⁷

בשורות הבאות נצביע על הממצאים הארכאולוגיים המלמדים על קיומו של גורם חדש בארץ ישראל בתקופה זו. רמזים ברורים לכך יש באתרים שונים מהמאה השלוש עשרה לפנה"ס, בהם נמצאו כלי חרס האופייניים לתקופת הברזל 1 (קנקני 'שפת צווארון') בתוך מכלול של כלי חרס האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת. תופעה זו התגלתה באפק,⁶⁸ בתל נאמי⁶⁹ ובמנחת.⁷⁰ במקביל התגלו כלים מיקניים וקיפריים האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת, באתרים המוגדרים כבני תקופת הברזל 1 בהרי יהודה ושומרון.

הר עיבל: האתר בהר עיבל הוא אחד מהאתרים הבולטים מתקופת הברזל 1. מבלי להיכנס לוויכוח מהו אופיו של אתר זה, מקובל על הכול שהאתר הוא חד תקופתי מתקופת הברזל. בתוך המכלול החד תקופתי מתקופת הברזל 1 התגלו שני שברים

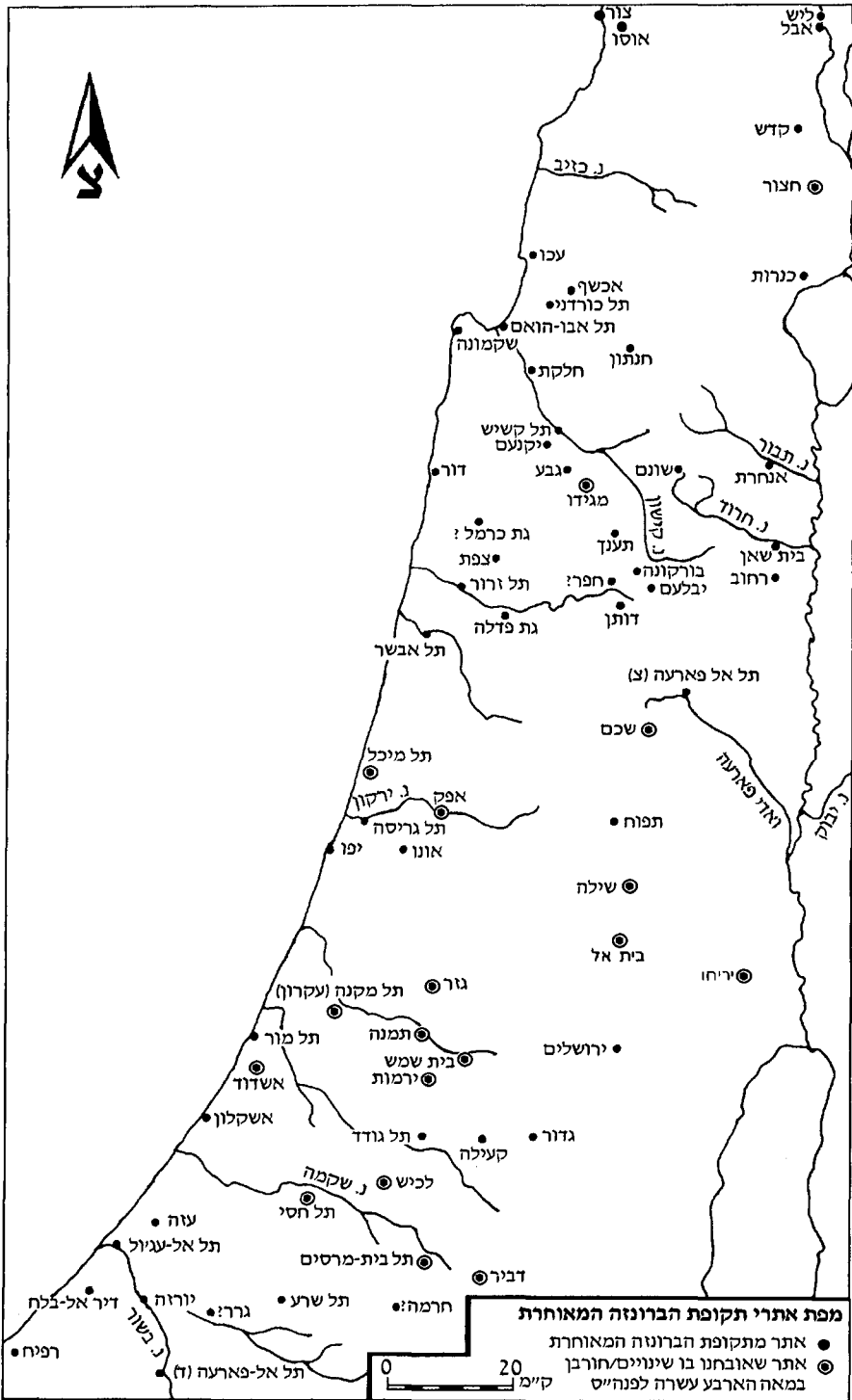
67. ראה על כך: א' קמפינסקי, 'החפיפה התרבותית בסוף תקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל', *ארץ ישראל יח, תשמ"ה*, עמ' 399-407.

68. באפק שליד ראש העין התגלה קנקן 'שפת צווארון' בשכבה בעלת אופי כנעני בת המאה השלוש עשרה לפנה"ס. על כך ראה למשל: M. Kochavi, 'The History and Archaeology of Aphek-Antipatris: A Biblical City in the Sharon Plain', *BA* 44, pp. 75-86.

69. בתל נאמי התגלה קנקן 'שפת צווארון' יחד עם כלים כנעניים המתוארכים למאה השלוש עשרה לפנה"ס. ראה: M. Artzy, 'Nami, Land and Sea Project', *IEJ* 40, 1985-1988, pp. 73-76.

70. בשטח 1000 במנחת נמצאו קנקני 'שפת צווארון' עם טביעות קנה על השפה המוכרות לנו ממקומות שונים ברחבי ההר כמו שילה. באותו בניין נמצאו חרפושיות מן השושלת התשע עשרה המצרית וכן סירי בישול כנעניים. על כך ראה: G. Edelstein, I. Milevski & S. Aurant, 'Villages, Terraces and Stone Mounds', *Excavations at Manahat, Jerusalem 1987-1989*, IAA Reports, no. 3, 1998.

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

איור מספר 1: מפת אתרי תקופת הברונזה המאוחרת.

של כלים מיקניים שהוגדרו על ידי החופר ככלים מטיפוס Myc III B-C, קנקן דו-חרוטי הנפוץ בעיקר במאה הארבע עשרה לפנה"ס ושתי חרפושות המיוחסות לימיו של רעמסס השני.⁷¹

תל נצבה: באתר זה המתוארך לתקופת הברזל, נמצאו כלים מתקופת הברונזה המאוחרת. מק-קאון מציין שבאתר התגלו שברי כלים קיפריים,⁷² אך לצערנו אין הם מצוינים בדר"ח הקרמי. עם זאת בדר"ח הקרמי מוצגים כלים מקומיים אופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת כמו פכית דליה (לוח 40: 756), סיר בישול (לוח 46: 979) וקערות מזוות (לוח 53: 1156, 1163).⁷³

בית צור: בתוך מכלולים של כלים מתקופת הברזל ו התגלו במקומות שונים כלים מיקניים, כלים קיפריים, שברי כלים מקומיים וחרפושת של רעמסס השני.⁷⁴

הצטברות הנתונים עד כה מצביעה בבירור על קיומו של גורם חדש המרוכז בעיקר בהר המרכזי כבר במאה השלוש עשרה לפנה"ס - זאת במקביל להמשך קיומה של תרבות הברונזה המאוחרת. עם זאת נראה שניתן להקדים את ראשית הופעת ההתיישבות החדשה כבר למאה הארבע עשרה לפנה"ס. עדויות מעניינות לכך נמצאו בשילה, מרכזו של עם ישראל בתקופת השופטים.

אהרוני, פריץ וקמפינסקי שמו לב לכך שבחפירות המשלחת הדנית בשילה התגלו כלים השייכים לתקופת הברונזה המאוחרת בתוך מכלולי כלים מתקופת הברזל.⁷⁵ אהרוני וחבריו טענו שאף הכלים מתקופת הברונזה המאוחרת שייכים לשכבה מתקופת הברזל ו ושלכן יש לתארך את ראשיתה של תקופת הברזל ו כבר למאה הארבע עשרה לפנה"ס.⁷⁶ בחפירות שנעשו מאוחר יותר על ידי משלחת

71. A. Zartal, 'Cultic Site on Mount Ebal', *Tel Aviv* 13-14, 1986-1987, p. 137.
72. C.C. McCown, *Tell en-Nasbeh I, Archaeological and Historical Results*, Berkely-New Haven 1947, p. 180.

73. J.C. Wampler, *Tell en-Nasbeh II, The Pottery*, Berkely-New Haven 1947.
74. סלרס מדגיש בדר"ח משנת 1933 שלא הייתה התיישבות בתקופת הברונזה המאוחרת

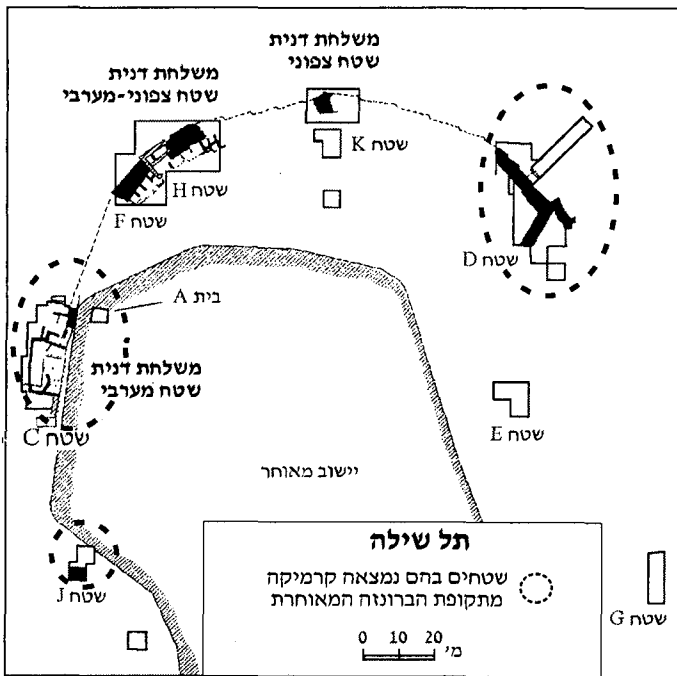
בשטחים שנחפרו, ומציין למשל שהחרפושת של רעמסס השני שנתגלתה בלוקוס 90 (fig. 51), נמצאה בקונטקסט ברזל ו מובהק. גם בדר"ח משנת 1968 הוא מציין מחסן מתקופת הברזל ו שלא נחשף בו ממצא אחד מתקופת הברונזה המאוחרת פרט לשני כלים מיקניים מאוחרים. ראה: O.R. Sellers, *The Citadel of Beth-Zur*, Philadelphia 1933, p. 33, fig. 26; *ibid*, 'The 1957 Excavations at Beth-Zur', *AASOR* 38, 1968, p. 36.

75. ראה: M.L. Buhl and S. Holm-Nielsen, *Shiloh*, Copenhagen 1969, pp. 34-35, p. 60.

76. Y. Aharoni, V. Fritz and A. Kempinski, 'Excavations at Tel Masos (Khirbet el-Meshâsh) Preliminary Report on The Second Season, 1974', *Tel Aviv* 2, 1975, pp. 97-124.

חפירות מטעם אוניברסיטת בר אילן בראשותו של י' פינקלשטיין, נמצאה לדעת החופר שכבה מתקופת הברונזה המאוחרת ולכן טען פינקלשטיין שיש לשייך את הקרמיקה האופיינית לתקופת הברונזה המאוחרת שהתגלתה באתר לשכבה הנפרדת מתקופת הברונזה המאוחרת, ולא ליישוב מתקופת הברזל.⁷⁷

על פי דו"ח החפירות של משלחת בר אילן הממצא מתקופת הברונזה המאוחרת מרוכז בשטח D.⁷⁸ בשטח זה התגלתה כמות גדולה של שברי כלים מקומיים וכלי יבוא שנקברו במקום, בכוונה, יחד עם אפר ועצמות בעלי חיים. באתר לא נמצאו מבנים מתקופה זו. לדעת החופר, שֶׁכָּן במקום מקדש, אך מקומו לא נמצא בשל הבנייה המאוחרת המכסה את חלקו המרכזי של התל (ראה תכנית האתר באיור מספר 2).

איור מספר 2:
מפת תל שילה.

77. י' פינקלשטיין (לעיל, הערה 24), עמ' 197-198. פינקלשטיין טען שדעתו של אהרוני התבססה על כך שלא נמצא באתר שכבה מתקופת הברונזה המאוחרת ולכן חשב שהכלים מתקופת הברונזה המאוחרת שייכים לשכבת התנחלות ישראלית. טיעון זה אינו מתקבל על הדעת מכיוון שבחפירות של המשלחת הדנית נמצא קיר שהתפרש על ידי החופרים כחומה מתקופת הברונזה המאוחרת. בחפירות של משלחת בר אילן התברר שהקיר הוא טרסה ביונטית (שם, עמ' 197). נראה אם כן שכבר בזמן כתיבת המאמר של אהרוני וחבריו מקובל היה שבמקום נמצאה ארכיטקטורה מתקופת הברונזה המאוחרת.

78. I. Finkelstein (ed.), *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, Tel Aviv 1993.

בדיקה מדוקדקת של פירוט הלוקוסים [= רובדי עפר בתחום החפירה הנראים אחידים למראה ושיש סיכוי רב כי הם ותכולתם משתייכים לפרק זמן אחד] שבהם נמצאה קרמיקה של כלי יבוא מלמדת שחלק מהכלים המיקניים והקיפריים האופייניים למאה הארבע עשרה לפנה"ס נמצא בלוקוסים נקיים, מתקופת הברזל 1 גם בשטח D וגם בשטחים נוספים (שטח C ושטח J).⁷⁹ ש' בונימוביץ בחן את הנתונים הקרמיים של חפירתו של פינקלשטיין ומבדיקתו מצטיירת תמונה מעניינת. הקרמיקה המקומית שרובה נמצא בשטח D, מתוארת כקרמיקה המשמרת מסורת של תקופת הברונזה התיכונה והיא מתוארכת לתקופת הברונזה המאוחרת 1 (על פי המקובל - סוף המאה השש עשרה והמאה החמש עשרה לפנה"ס. לאור התיארוך החדש הנמוך של ראשית תקופת הברונזה המאוחרת שהוצג לעיל, יש לתארך קרמיקה זו לסוף המאה החמש עשרה לפנה"ס), אך חלק מכלי היבוא הקיפריים וכן הכלים המיקניים מאוחרים להם ומתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת 2 (המאה הארבע עשרה לפנה"ס).⁸⁰ לא נמצאו כלי יבוא מובהקים של תקופת הברונזה המאוחרת 1, כמו כלים המכונים 'כלים מחופים לבן I'. משתמע מכך שכלי היבוא המיקניים והקיפריים מאוחרים מן הכלים המקומיים. כלי היבוא שנמצאו באתר בלוקוסים שבהם נמצאה גם קרמיקה מתקופת הברזל, הם אפוא בני תקופת הברונזה המאוחרת, ולכן יש להקדים את הופעת הקרמיקה מתקופת הברזל כבר למאה הארבע עשרה לפנה"ס.⁸¹

לאור החלוקה הכרונולוגית בין כלי היבוא לכלים המקומיים בשילה והנתונים מתל נצבה, הר עיבל ובית צור המוגדרים כאחרים ברזליים מובהקים שבהם לא נמצאה ארכיטקטורה מתקופת הברונזה המאוחרת, ולאור העובדה שכלים מיקניים וקיפריים נמצאו בשלושה שטחי חפירה ברחבי האתר בשילה (בחפירות הדניות ובשטחים C, J ו-D), ולא בלוקוס בודד אחד, נראה שהתופעה שהצבענו עליה אינה חריגה. סביר להניח שהכלים הכנעניים מהמאות הארבע עשרה והשלוש עשרה

79. S. Bunimovitz and I. Finkelstein, 'Pottery', in: I. Finkelstein (ed.), *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, Tel Aviv 1993, pp. 81-196. על שבר און מחרס בסגנון מצרי מתקופת הממלכה החדשה במצרים בלוקוס מתקופת הברזל 1 (שטח C, לוקוס 307), ראה: ב' ברנדל (לעיל, הערה 24), שם. חלק אחר מהכלים המיקניים והקיפריים התגלה בלוקוסים שהוגדרו על ידי החופרים כמעורבים.

80. ש' בונימוביץ (לעיל, הערה 79), עמ' 129-136.

81. ניתן אמנם לטעון שכלים מסוימים מתקופת הברונזה המאוחרת התגללו לשכבות מאוחרות יותר, אך החפירות בתל קירי שבעמק יזרעאל שגם בו לא נמצאה שכבת יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת, מלמדות שהימצאות כלי יבוא המתוארכים למאה הארבע עשרה לפנה"ס בתוך לוקוסים מתקופת הברזל 1 אינה דבר חריג. לעניין זה ראה: A. Ben-Tor and Y. Portugali, 'Tell Qiri A Village in Jezreel Valley Report of the Archaeological Excavations 1975-1977', *Qedem* 24, 1984, pp. 257-258.

לפנה"ס שייכים ליישובים מתקופת הברזל 1.⁸² המסקנה המתבקשת היא, שראשית הופעתם של כלי החרס האופייניים לתקופת הברזל בהר המרכזי, חלה כבר במאה הארבע עשרה לפנה"ס.

גם אם לא נקדים את תיארוך הקרמיקה של תקופת הברזל 1 למאה הארבע עשרה, יש לזכור שאם מדובר בנוודים ללא מסורת קרמית,⁸³ הרי שתהליך התיישבותם וייצור כלים בעלי אפיון ייחודי ארך זמן מסוים. ניתן גם להניח אפוא שהשלב הראשון של ההתנחלות אינו משתקף בממצא הארכאולוגי.⁸⁴

צירוף הנתונים מצביע על כך שבמאה הארבע עשרה לפנה"ס חדר לארץ גורם חדש ללא מסורת קרמית וגרם לזעזועים ולחורבנות באזורים שונים של הארץ. גורם זה לא נאחז כנראה בכל אזורי הארץ והתרכז בעיקר בהר המרכזי - בהרי יהודה ושומרון. רוב היישובים שחרבו שוקמו, פרט לכמה אתרים שנשארו בחורבנם במשך זמן רב. בשל שיקום רוב האתרים לא הייתה עד כה התייחסות הולמת לתהליך זה.⁸⁵ קשה להתעלם מכך ששחזור היסטורי זה עולה בקנה אחד עם המתואר במכתבי אל-עמרנא המתוארכים לאמצע המאה הארבע עשרה לפנה"ס.⁸⁶ ממכתבי מלכי כנען למלך מצרים מצטיירת תמונת מצב של חוסר ביטחון ושל התחזקות גורם נוודי המכונה 'עפרו' הנאבק עם חלק ממלכי כנען וכורת בריתות עם אחרים. יש עם זאת לציין שה'עפרו' מופיע בתעודות מצריות כבר באמצע המאה החמש עשרה, ואילו העדויות הארכאולוגיות שהובאו לעיל מתייחסות למאה הארבע עשרה לפנה"ס. זיהויו של ה'עפרו' עם הגורם האתני החדש שהותיר רושמו החל מהמאה הארבע עשרה לפנה"ס אינו ברור.⁸⁷

82. אין לפסול את האפשרות שהכלים המקומיים מתקופת הברונזה המאוחרת 1 שהתגלו בשילה, שייכים לפעילות קדומה יותר לתקופת הברזל 1.
83. ראוי לציין שלא ניתן לראות בקרמיקה ההררית של תקופת הברזל 1 קשר כלשהו עם קרמיקה מארצות שכנות, כפי שניתן לראות למשל בקרמיקה הפלשתית או בקרמיקה של ראשית תקופת הברונזה התיכונה. לקרמיקה ההררית יש קווי אפיון ייחודיים המושפעים בעיקר מהקרמיקה המקומית של תקופת הברונזה המאוחרת. מכאן ניתן להניח שמדובר באוכלוסייה שלא הייתה לה מסורת של ייצור חרס.
84. ראה בעניין זה: א' קמפינסקי, 'עד כמה כנענים היו הישראלים', *ארכיאולוגיה* 4, תשנ"ה, עמ' 58-64.
85. נאמן משער שהמעורבות הגוברת של מצרים במישור החוף במאה השלוש עשרה לפנה"ס, קשורה "להתעצמותן של קבוצות הנוודים באזורי השוליים של כנען והתנחלותם ההדרגתית באזורי ההרים, הנגב ועבר הירדן" (נ' נאמן [לעיל, הערה 49], עמ' 250).
86. מהדורה מעודכנת ומתוקנת של מכתבי אל-עמרנא פורסמה לפני שנים אחדות. ראה: W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore-London 1992.
87. על נושא ה'עפרו' ומשמעותו ראה נ' נאמן [לעיל, הערה 49], עמ' 233-241.

הגורם האתני החדש לא התיישב על גבי היישובים של תקופת הברונזה המאוחרת, אלא העדיף להקים יישובים חדשים ולפתח כלי חרס חדשים משלו, שהפכו להיות הכלים העיקריים בהר במשך מאות שנים עד לראשית תקופת הברזל.²

תקופת הברונזה המאוחרת נסתיימה רק זמן רב לאחר חדירתו של הגורם האתני החדש, וזאת בשל שילוב בין גורמים שונים, כמו החדירה הפלשתית למישור התוף, הנסיגה המצרית מארץ ישראל⁸⁸ והמאבקים מתמשכים עם הגורם ההדרי החדש.

לסיכום: מבחינה ארכאולוגית תקופת הברונזה המאוחרת נמשכה בארץ ישראל עד המאה השתים עשרה לפנה"ס, אך במהלך המאה הארבע עשרה חדר לארץ גורם חדש בעל תרבות חדשה וללא מסורת עירונית (על מאפייניו, ראה להלן), שגרם לשורה של חורבנות בארץ. מסיבות שאינן נהירות במחקר, נסוג גורם זה לאזור ההר ופיתח בו מערכת חיים ייחודית. רוב יישובי תרבות הברונזה המאוחרת שוקמו, כך ששתי התרבויות התקיימו זו לצד זו כמאתיים שנים עד לחדירת הפלשתים לארץ ישראל.

נמצא אפוא שהתיאור המבוסס על הנתונים הארכאולוגיים עולה בקנה אחד עם תיאור תמונת הכיבוש וההתנחלות כפי שהיא מופיעה בספר יהושע.

לאחר התיאור הכולל נחזור לכמה נקודות שאותן העלה נאמן כראיה לאי האמינות ההיסטורית של ספר יהושע.

א. המחקרים הארכאולוגיים הנוכחיים מצביעים על כך שעבר הירדן המזרחי היה כמעט ריק מיישובים בתקופת הברונזה המאוחרת, בדומה לאזור ההר המרכזי בעבר הירדן המערבי. תיאור זה אינו מתאים, לדברי נאמן, למסופר בספרי במדבר ודברים על ממלכות אדום, מואב ועמון. לדעתנו טיעון זה מטעה מכיוון שמתברר שסוקרים שונים טעו בזיהוי החרסים שנמצאו בסוקרים ארכאולוגיים שנערכו בעבר הירדן המזרחי, ומצב המחקר כרגע אינו מאפשר להגיע למסקנות היסטוריות.⁸⁹ כמו כן אין ביכולתנו לדעת את השפעת המאפיינים הרגיונליים על טיפוסי כלי החרס בעבר הירדן. סביר להניח שהקדרים של עבר הירדן פיתחו סגנונות ייחודיים, כמו ה'כלים המדייניים' מתקופת הברונזה המאוחרת והברזל 1 וה'כלים האדומיים' מתקופת הברזל 2.

88. א' זינגר (לעיל, הערה 11).

89. פינקלשטיין מסכם את ביקורתו על סוקרים שונים בעבר הירדן במילים אלו: "יש לקוות, שסוקרים עתידיים... יאפשרו שחזור היסטורי של ממש" (שם, עמ' 249).

סתירה דומה קיימת גם בין המקורות המצריים לממצא הארכאולוגי: בכתובת המיוחסת לרעמסס השני (המאה השלוש עשרה לפנה"ס) כתוב שרעמסס "כבש את ארץ שעיר באומץ זרועו".⁹⁰ יש לשער שארץ שעיר הייתה ארץ נושבת בתקופתו של רעמסס השני. כיצד ניתן להסביר סתירה זו? 'שעיר' מופיעה כשם חבל ארץ, בניגוד ל'שאסו' המופיע בכתובת כשם לקבוצות נוודים. בניגוד לאי הבהירות שקיימת בתיארוך הממצא הארכאולוגי בעבר הירדן המזרחי, המחקר הארכאולוגי ברמת הגולן, שהיא למעשה החלק הצפוני של עבר הירדן, עולה בקנה אחד עם התיאור המקראי על קיומה של ממלכת גשור ועל התיישבות חדשה בתקופת הברזל.⁹¹

ב. בעיית קיומה של יריחו - נאמן כותב שיריחו לא הייתה קיימת בתקופת הברונזה המאוחרת, אך טיעון זה כבר הוכח בעבר כשגוי. מחקר שערך ביאנקובסקי על חפירות גארסאנג וקניון, מעלה באופן ברור שיריחו הייתה מיושבת בתקופת הברונזה המאוחרת.⁹² עם זאת, יריחו פסקה להתקיים בסוף המאה הארבע עשרה או בראשית המאה השלוש עשרה לפנה"ס. אם נקבל את הגישה המאוחרת את הופעת בני ישראל בארץ כנען לראשית המאה השתים עשרה לפנה"ס, לא נוכל אכן לייחס לבני ישראל את חורבן יריחו. אך אם נקדימה למאה הארבע עשרה לפנה"ס, כפי שהראינו לעיל, יתאימו הנתונים המקראיים לממצא הארכאולוגי.

יחד עם זאת עדיין שרירה וקיימת בעיית חומת יריחו המוזכרת בספר יהושע. החפירות באתר העלו שיריחו הייתה מבוצרת בתקופת הברונזה התיכונה ופרוזה בתקופת הברונזה המאוחרת, בדומה לרוב הערים בתקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל.⁹³

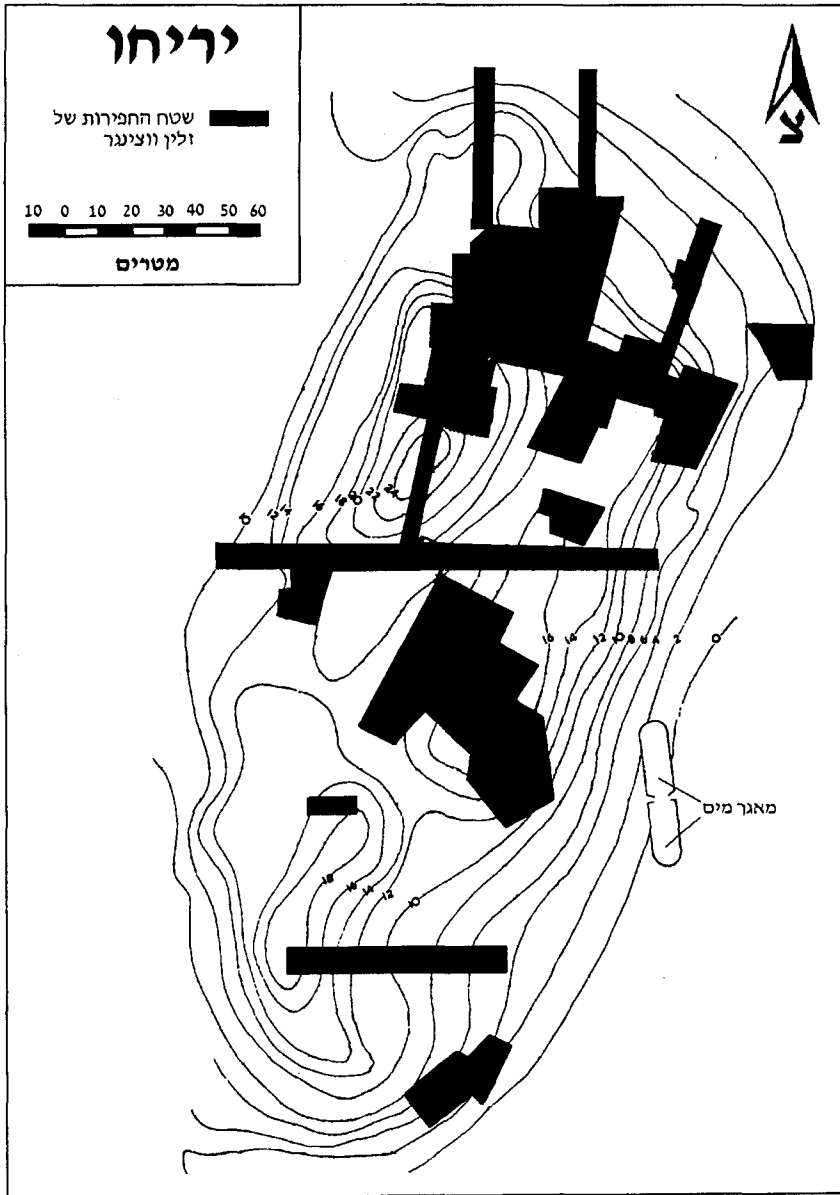
90. המקור מובא אצל: P. Montent, *Kêmi* 5, 1937, p. 100, pl. 3; כן ראה: ר' גבעון, **עקבות פרעה בכנען**, תל אביב תשמ"ד, עמ' 70; וכן ש' אחיטוב (לעיל, הערה 21). פינקלשטיין מצוין שבדיבאן המופיעה בתעודות מצריות מהמאה השלוש עשרה לפנה"ס, לא נמצאו ממצאים ארכאולוגיים מתקופה זו ('פינקלשטיין, 'ההיסטוריה היישובית של במת עבר-הירדן לאור תוצאות סקרים', **ארץ ישראל כה**, תשנ"ו, עמ' 244-251, וראה גם ביבליוגרפיה ענפה בנושא).

91. 'מייטליס, 'מרכז הגולן ודרומו בתקופת הברזל', **על אתר ד-ה**, תשנ"ט, עמ' 11-39. יש להעיר שבראשית המחקר על רמת הגולן לאחר מלחמת ששת הימים, התגלו אתרים שבהם כלים הדומים ביותר לכלים מתקופת הברזל. רק לאחר מחקר שטח וחפירות ארכאולוגיות בצפון הגולן, התברר שהכלים שייכים ליטורים ומתוארכים לתקופה הרומית. ראה: מ' הרטל, **צפון הגולן, הסקר הארכאולוגי כמקור לתולדות האזור**, תל אביב תשמ"ט.

92. P. Bienkowski, *Jericho in the Late Bronze Age*, Warminster 1986.

93. ר' גונן (לעיל, הערה 10).

אמנם יש לציין שחפירותיו של צ' וורן במאה התשע עשרה וחפירות זלין ווצינגר שנעשו ביריחו בראשית המאה העשרים, השתרעו על פני שטחים נרחבים באתר (ראה איור מספר 3) ופגעו קשה ביכולתנו ללמוד על עברה של יריחו. אכן, גם חומותיה של יריחו מתקופת הברונזה התיכונה כמעט שלא שרדו. יש גם להעיר

איור מספר 3: מפת החפירות של זלין ווצינגר בתל יריחו.

שאין כל ראייה לכך שחומות יריחו מתקופת הברונזה התיכונה יצאו מכלל שימוש בתקופת הברונזה המאוחרת.⁹⁴ לסיכום העניין יש לומר שהמחקר הארכאולוגי מלמד שיריחו הייתה מיושבת בתקופת הברונזה המאוחרת. חומתה אמנם לא נמצאה, אך בשל מצב המחקר ומצב השתמרות התל אין בידינו ראייה מוחלטת לקיומה או לשלילת קיומה בתקופת הברונזה המאוחרת.

ג. בעיית העי - מקובל במחקר לזהות את העי באתר הקרוי א-תל הנמצא מעל הכפר הערבי דיר דיבוון. המחקרים הארכאולוגיים באתר לא העלו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת, לפיכך חוקרים רבים טענו שסיפור כיבוש העי אינו משקף אמת היסטורית.

בבדיקה מחודשת של חרסים מחפירותיה של יהודית מרקה-קראוזה התברר שחרסים מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו בחפירה, אך לא זהו.⁹⁵ מחקר שנעשה באזור ההר גילה שיישובי הבת החקלאיים בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת שכנו על מדרונות ההרים ולא על פסגותיהם.⁹⁶ נראה אם כן שאת העי יש לחפש על המדרון למרגלות היישוב מתקופת הברונזה הקדומה, במקום בו שוכן הכפר דיר דיבוון שבו נמצא בסקר ארכאולוגי שבר כלי חרס מתקופת הברונזה התיכונה.

ד. בעיית ערד - בעיה דומה לבעיית העי היא אֶזְכּוּרָה של ערד בספר במדבר (כ"א, א-ג) ובספר יהושע (י"ב, יד) כעיר שנכבשה על ידי בני ישראל. בכל אזור צפון-מזרח הנגב ומרכזו לא נמצא אתר אחד מתקופה זו. נתון זה תמוה ביותר, מכיוון שבאזור זה היו עשרות יישובים בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה. שני יישובים בלבד מתקופת הברונזה התיכונה (תל משוש ותל מלחתה) נמצאו באזור, בעוד שבכל המרחב לא נמצא כאמור אף לא יישוב אחד מתקופת הברונזה המאוחרת. רק בתקופת הברזל 1 החל תהליך התיישבות נרחב באזור.

94. על כך ראה ק' קניון (לעיל, הערה 17), עמ' 199: "יתכן כי סוללה זו שימשה לביצורי העיר בתקופת הברונזה המאוחרת". וכן טוען אהרוני טענה כללית: "לפיכך מסתבר שברוב הערים נמשך היישוב... וביצורי החיקסוס האדירים המשיכו לשמש להגנת המקום" (י' אהרוני [לעיל, הערה 48], עמ' 106).

95. על תולדות המחקר ועל הממצאים החדשים, ראה י' מייטליס (לעיל, הערה 38), עמ' 53.

96. י' מייטליס (לעיל, הערה 38), עמ' 137.

ריקנות זו שנמשכה כאלף שנה איננה מובנת, במיוחד על רקע הפעילות הענפה במכרות הנחושת בתמנע⁹⁷ ועל רקע הידיעות על מעמדה של עזה כעיר ממשל מצרית בתקופת הברונזה המאוחרת.

המחקר הארכאולוגי עדיין אינו מסוגל לענות על שאלה זו, אך ראוי לציין שהצעתו של אהרוני לזהות את ערד מתקופת הברונזה המאוחרת בתל מלחתה עדיין ראויה לבדיקה.⁹⁸ אמנם תוצאות החפירה בתל לא העלו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת, אך יש לדעת שהאתר משמש כבית קברות לבדווים בסביבה ולכן בוצעו בתל רק שני חתכים. על מנת להגיע למסקנה ברורה יש לבצע חפירה נרחבת יותר.⁹⁹

מאפייניו של הגורם החדש

על פי תמונת המצב שתיארנו לעיל חדר גורם חדש לארץ כנען במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס. הוא גרם לסדרה של זעזועים וחורבנות באתרים שונים, אך עקבות התיישבותו ניכרים בעיקר בהר המרכזי.

ליישוביו של גורם זה מאפיינים ייחודיים.¹⁰⁰ הבתים מתאפיינים בבנייה פשוטה, אך מקורית. הם נבנו בתכנית הנקראת 'בתים ארבעה מרחביים' (בתי עמודים),¹⁰¹ הקרמיקה שנמצאה בהם פשוטה ויש בה אלמנטים חדשים לצד השפעה של הקרמיקה הכנענית המקומית (שני הכלים הבולטים הם קנקני 'שפת צווארון'¹⁰² וסירי בישול בעלי 'שפת קרדום'). אתרי הפולחן בהר היו אתרים פתוחים ושונים

97. ב' רוטנברג, 'סיכום שלושים שנות מחקרי שדה ומעבדה ארכאולוגיים וארכיאומטורוגיים בבקעת תמנע ובסביבתה', *אילת והערבה*, ירושלים 1995, עמ' 1-45.

98. 'אהרוני (לעיל, הערה 3), עמ' 174. אהרוני חזר בו מזיהוי זה בשל היעדר ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת בתל מלחתה.

99. ראה: א' אלדר ו' באומגרטן, ערך 'תל מלחתה', *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות* 3, ירושלים 1992, עמ' 947-951.

100. לסיכום המאפיינים ראה: 'מייטליס (לעיל, הערה 14).

101. נראה שקיומם של בתים מסגנון זה מהמאה הארבע עשרה לפנה"ס בתל חרסים ובתל בטש שבשפלה, מלמד על השפעתו או אפילו על נוכחותו של הגורם ההררי גם באתרי השפלה.

ראה: ש' גבעון, 'בית שלושת המרחבים מתל חרסים', *ארכיאולוגיה* 4, תשנ"ה, עמ' 65-68; A. Mazar, 'Timnah (Tel Batash) I', *Qedem* 37, 1997, pp. 58-67.

102. קנקן 'שפת צווארון' נפוץ בעיקר בהרי יהודה ושומרון. בגליל קנקן זה לא היה בשימוש, פרט לאתר חריג אחד, תל דן, בקצה הצפוני של הגליל, שם נמצאה שכבת יישוב מסוף המאה השלוש עשרה וראשית המאה השתים עשרה ובה כמות גדולה של קנקני 'שפת צווארון'. ראה: א' בירן, דן, *25 שנות חפירה בתל דן*, תל אביב 1992, עמ' 115-127. החופר קושר תופעה ייחודית זו עם מסע בני דן וכיבוש ליש (שופטים י"ח).

מאתרי הפולחן שנמצאו במישורים.¹⁰³ בסמוך ליישובים נבנתה מערכת מדרגות חקלאיות - תופעה שלא הייתה קיימת ככל הנראה בתקופות קדומות.¹⁰⁴ תושבי יישובים אלה כבר כתבו בכתב אלף-ביתי גם לצורכי יום-יום, בעוד שהתעודות הכתובות מכל התקופות שקדמו לתקופה זו נמצאו באתרים מרכזיים בארץ ישראל והן תעודות רשמיות בכתב יתדות. לראשונה בהיסטוריה התגלו סימנים של כתב חדש באתרים קטנים ושוליים. המפורסם והשלם שבהם הוא האוסטרקון מעזבת צרטה, בשוליים המערביים של השומרון.¹⁰⁵ ראוי להדגיש שבאתרי מישור החוף והעמקים כמעט שלא התגלה שימוש בכתב זה לפני תקופת הברזל 2.

למרות החפירות האינטנסיביות באתרים רבים בהר, לא נתגלה באזור עד עתה אפילו לא קבר אחד מתקופה זו. במישור החוף לעומת זאת נמצאו קברים רבים מסוגים שונים. נראה ששיטת הקבורה הייתה קברי שוחה פשוטים שמוקמו מחוץ ליישוב. קברים אלה בדרך כלל אינם משתמרים ולפיכך אין לנו עדויות לקיומם.

דומה שהנתון המעניין ביותר לענייננו הוא חקר ממצא עצמות בעלי החיים באתרי ההר מתקופה זו. בכל התקופות ובכל רחבי הארץ ממצא העצמות כולל צאן, בקר וחזירים (מבין העצמות כ-5% ועד 20% הנו של חזירים). לעומת זאת באתרים בעלי המאפיינים הארכיטקטוניים והקרמיים שצוינו לעיל, עצמות חזיר כמעט שלא נמצאו.¹⁰⁶ אין להתעלם מנתון זה העולה בקנה אחד עם האיסור הידוע על אכילת חזיר (ויקרא י"א, ז).

103. ראה: א' זרטל (לעיל, הערה 71); ע' מזר, 'אתר פולחן מתקופת השופטים בהרי שומרון', ארץ ישראל טז, עמ' 135-145. כן ראה את עבודתו של גילמור המאפיין את אתרי הפולחן בארץ ישראל על פי אזורים גאוגרפיים: G.H. Gilmour, *Levant in the Early Iron Age: An Analytical and Comparative Approach*, Thesis Submitted to the University of Oxford, Oxford 1994.

104. על ראשיתן של המדרגות החקלאיות ראה: 'מייטליס, התיישבות חקלאית בשלהי תקופת הברזל בסביבות ירושלים, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 102-103. פינקלשטיין טען שאת המדרגות החקלאיות יש לייחס כבר לתקופת הברונזה התיכונה (י' פינקלשטיין [לעיל, הערה 24], עמ' 183), אולם עד עתה לא נמצאה טרסה אחת המתוארכת לתקופה שלפני תקופת הברזל 1.

105. M. Kochavi, 'Ostrakon of the Period of the Judges from Izbet Sartah', *Tel Aviv* 4, 1977, p. 113. ראוי לציין שגם בלכיש ובבית שמש שבשפלה וגם בחורבת רדנה שבהרי בית אל התגלו כתובות בכתב אלף-ביתי המכונה במחקר כתב 'פרוטו כנעני'.

106. ב' רוזן, 'לכלכלה וקיום בתקופת ההתנחלות', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), *מנוודות למלוכה*, ירושלים 1990, עמ' 403-416. כן ראה סיכום של נתונים מאתרים כנעניים ופולשתים אצל ש' בונימוביץ וצ' לדרמן, 'שש עונות חפירה בתל בית-שמש - עיר בגבול יהודה', *קדמוניות* 113, תשנ"ז, עמ' 22-37. מיעוט עצמות החזיר שנחשפו בתל בית-שמש הביא את החופרים להשערה שתושבי המקום בתקופת ההתנחלות היו ישראלים, על אף הממצאים

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

נראה אפוא כי מותר לנו להסיק שהגורם שהתיישב בהר פיתח קווי היכר ייחודיים השונים במידה ניכרת מהתרבות הכנענית שקדמה לו.

מקורות היצוניים

באתרי היישובים ההרריים לא נמצאו תעודות כתובות המאפשרות ללמוד על מקור האוכלוסייה החדשה ועל תרבותה, אולם נראה ששמו של גורם חדש זה צוין בכתובת מצרית המכונה מצבת מרנפתח.¹⁰⁷

מרנפתח מלך מצרים שמלך בסוף המאה השלוש עשרה לפנה"ס, מתאר מסע מלחמה בארץ כנען ומזכיר גורם חדש בארץ המכונה 'ישראל' והמוגדר כעם (שלא כמו אשקלון המופיעה בכתובת כעיר). אין לדעת בוודאות למה התכוון חורט הכתובת, אך ברור למדיי שבזמן כתיבת הכתובת הכירו המצרים אוכלוסייה מסוימת שחיה בכנען ושענתה לשם 'ישראל'.

נאמן כותב: "לגבי זהותו של 'ישראל' קיימת מחלוקת שאינה ניתנת להכרעה".¹⁰⁸ האם הכתובת מרמזת לאותו גורם שהופיע בכנען במהלך המאה הארבע עשרה לפנה"ס ושהתבסס במאה השלוש עשרה לפנה"ס בהר המרכזי? לדידו של נאמן ההתגבשות של שבטי ישראל לקבוצה בעלת קווי היכר ייחודיים מאוחרת למאה השלוש עשרה לפנה"ס, ולכן אין הוא מוכן לזהות את ישראל שבכתובת עם ישראל המוזכר במקרא. לעומת זאת, אם נקבל את גישתנו הטוענת שבסוף המאה השלוש עשרה לפנה"ס היה הגורם ההררי החדש כבר מושרש בהר, קשה להניח שמרנפתח התעלם ממנו כליל והזכיר לעומת זאת גורם אחר המכונה בשם 'ישראל' שלא הותיר אחריו כל סימן.¹⁰⁹

המסקנות העולות מן הממצא הן שהגורם החדש שהופיע במאה הארבע עשרה לפנה"ס, התרכז בחבל ההררי של ארץ ישראל ופיתח תרבות חומרית שלא היה לה אח ורע בתולדות חבל ארץ זה. ייחודיות זו באה לידי ביטוי בארכיטקטורה, בקרמיקה, בקבורה, במנהגי האכילה, בחקלאות ובכתב. המרכיבים הללו המשיכו

הכנעניים המאפיינים את האתר (שם, עמ' 27). על נתוני העצמות באתרים מתקופת הברונזה התיכונה ראה: 'מייטליס (לעיל, הערה 38), עמ' 157-161.

107. לסיכום על הכתובת ומשמעותה ראה: נ' נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 310-311. ראה שם מראי מקומות.

108. שם, עמ' 311.

109. בהקשר זה ראוי להזכיר כי במקורות מצריים מהמאות הארבע עשרה והשלוש עשרה לפנה"ס מוזכר גורם בשם 'אשר' שנמצא בגליל. ראה על כך ש' ייבין, ערך 'אשר', האנציקלופדיה המקראית א, עמ' 777-786.

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות
להתקיים במידה זו או אחרת תוך כדי שינויים הדרגתיים עד לשלהי תקופת הברזל
2.

תקופת הממלכה המאוחדת

תהליך הכרסום ביחס לתנ"ך התחזק בשנים האחרונות. גם על אמינות התיאור המקראי של תקופת דוד ושלמה, שעד לפני שנים ספורות הייתה מוסכמה מקובלת על רוב החוקרים, קמו עתה עוררין.

הוויכוח בנושא זה, שראשי המדברים בו הנם פינקלשטיין מחד¹¹⁰ ומזר ובן תור מאידך,¹¹¹ ניטש עדיין במלוא העוז ואין בכוונתי להיכנס לכל פרטי הראיות הארכאולוגיות. אולם יש בוויכוח זה ביטוי מובהק לשתי בעיות מרכזיות בתיארוך אתרים, ומן הראוי לעמוד עליו במסגרת דיוננו.

הבעיה הראשונה היא שמראשית תקופת הברזל ועד למאה התשיעית לפנה"ס לא הייתה מעורבות של מעצמות המזרח התיכון (מצרים ואשור) בארץ ישראל (פרט למסע שישק). ללא מקורות היסטוריים חיצוניים אין כל אפשרות מעשית לתארך את כלי החרס בארץ ישראל, כפי שכתב זינגר:

עם התמעטות המקורות המצריים על כנען והיעלמות הממצאים המצריים בכנען עצמה, נעלמים גם הנתונים לכרונולוגיה מוחלטת, ואף הכרונולוגיה היחסית ניתקלת בקשיים רבים.¹¹²

כיצד אפוא ניתן לפתור בעיה זו? מקובל על כל הארכאולוגים שאת כלי החרס הפשוטים בהר ואת הקרמיקה המצוירת הפלשתית של תקופת הברזל 1 החליפו בשלב מסוים כלים המכונים 'כלים בעלי מירוק "פרוע" ידני'. כלי החרס הללו קשורים לבנייה חדשה של ערים מתוכננות ומבוצרות כראוי לבנייה ממלכתית,

I. Finkelstein, 'The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative.110 View', *Levant* XVIII, 1996, pp. 177-188; *ibid*, *Levant* XXX, 1998, pp. 167-174; 'י' פינקלשטיין, 'ראשית המדינה בישראל וביהודה', *ארץ ישראל* כו, תשנ"ט, עמ' 141-132.

A. Mazar, 'Iron Age Chronology: A Reply to I. Finkelstein', *Levant* XXIX, .111 1997, pp. 157-167; A. Ben Tor, 'Hazor and the Archaeology of the 10 Century B.C.E.', *IEJ* 48, pp. 1-37. מאמר מסכם על מצב המחקר ראה אצל א' בורשטיין, 'האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?', *טללי אורות* ת, אלקנה תשנ"ח-תשנ"ט, עמ' 281-247.

112. א' זינגר (לעיל, הערה 11), עמ' 349.

אולם לכאורה נראה כי אין לנו 'עוגן כרונולוגי' לתיארוך ראשית הבנייה הממלכתית.¹¹³

החוקרים המקבלים את תיאורי התנ"ך קושרים את הבנייה הממלכתית לתקופת הממלכה המאוחדת, דהיינו, למאה העשירית לפנה"ס. לעומתם, החוקרים שאינם מקבלים את תיאורי התנ"ך (במידה רבה בהשפעה של אסכולת קופנהגן המבטלת כליל את קיומו של דוד כאישיות היסטורית, ללא כל קשר לממצא הארכאולוגי¹¹⁴) צריכים להיאחז בעוגן כרונולוגי אחר. עוגן זה נמצא בדמותו של אחאב מלך ישראל המוזכר גם בכתובת אשורית משנת 853 לפנה"ס (קרב קרקר), ולו הם מייחסים את הבנייה הממלכתית הנרחבת ברחבי הארץ.

הבעיה השנייה היא שאלת תיארוך ראשיתו של יישוב שהתקיים זמן רב ללא שינויים מפליגים. אהרוני כותב:

עלינו לזכור גם שכלי-החרס מכל שכבה מתייחסים בעיקרם לסופה, ולא נוכל לצפות לכלי-חרס שלימים, פרט לאלה שנמצאו בקברים, מאותם השלבים שבהם לא עבר על העיר חורבן קשה.¹¹⁵

אחד הקשיים העומדים בפני חוקרי התקופה הוא שבירושלים לא נמצאו שרידים רבים המתוארכים למאה העשירית לפנה"ס. היעדר הממצאים אינו מוכיח דבר, מכיוון שעיר זו התקיימה בצורה רצופה כ-400 שנה ורוב הממצאים שנחשפו בה מקורם בשלבים האחרונים לקיומה של העיר.

מבלי להלאות את הקורא בפרטי כלי חרס שונים, ברצוני להציג כמה נתונים המלמדים על הבעייתיות של הדוגלים ב'כרונולוגיה הנמוכה' (הגישה המייחסת את השינויים בבנייה למאה התשיעית ולא למאה העשירית לפנה"ס).

א. בראש ובראשונה יש לציין שפינקלשטיין מודה שדעתנו היא היפותזה אלטרנטיבית לדעה המקובלת אותה לא יוכל להוכיח (ההדגשה שלי, "מ) כפי

113. ראוי לציין שבעיות דומות קיימות גם בתקופות מאוחרות יותר שלגבן קיימים מקורות היסטוריים רבים. כך למשל התחדש לאחרונה ויכוח סוער לגבי תיארוך בתי כנסת. מתברר שבבתי כנסת שעל פי סגנונם הארכיטקטוני יש לתארכם לתקופה הרומית, נתגלו כלי חרס ומטבעות השייכים דווקא לתקופה הביזנטית.

114. ראה: 'פינקלשטיין, תשנ"ט (לעיל, הערה 110), המציין בפירושו את השפעת תפיסה זו על דעתו.

115. ראה: 'אהרוני (לעיל, הערה 48), עמ' 106.

שלא ניתן להוכיח את הדעה המקובלת.¹¹⁶ היפותזה בלתי מוכחת זו הפכה להיות אמת מדעית בעיני רבים.¹¹⁷

ב. הנחה בסיסית של פינקלשטיין היא שלא ייתכן שבשני יישובים שהיו קיימים באותו זמן ושהיו סמוכים האחד לשני השתמשו בכלי חרס שונים. היעדרו של טיפוס כלי חרס דומיננטי מאחד האתרים ושימוש נרחב באותו טיפוס באתר השני, מלמד שבזמן השימוש באותו כלי טיפוס היה האתר הראשון נטוש. כך למשל היעדר קרמיקה פלשתית מלכיש מלמד, לדעתו, שלכיש הייתה נטושה בתקופת השימוש בקרמיקה הפלשתית ולכן יש לאחר את הקרמיקה הפלשתית לאחר חורבנה של לכיש המתוארך לימי רעמסס השלישי. בעקבות האיחור בתיארוך הקרמיקה הפלשתית מאחר פינקלשטיין גם את כל המערכת הכרונולוגית של תקופת הברזל. למרות שטיעונו הגיוני, מסתבר שבמקרים מסוימים היו חברות שבאופן עקרוני רצו להיבדל מחברה אחרת בלבוש, בכלי חרס, בנשק ובארכיטקטורה. תופעה זו נחקרה על ידי איאן הודר, שפיתח את מושג 'הארכאולוגיה הסימבולית'.¹¹⁸ במחקרו הוא בדק שבטים שונים בצפון-מזרח קניה ומצא שבבטים שונים הסמוכים גאוגרפית, נבדלו בבירור מבחינת מאפייני התרבות החומרית, כולל כלי חרס. לדעתו חפצים אינם השתקפות פסיבית של קשרים אתניים או של רמות טכנולוגיות, אלא הצהרות סימבוליות אקטיביות. יש להניח שלא בכל מקום תפיסה זו נכונה, אך אין להתעלם מאפשרות זו, בייחוד כשמדובר בקרמיקה אופיינית לקבוצת אוכלוסייה מסוימת, כמו הקרמיקה הפלשתית.

ג. פינקלשטיין מניח שימיה של הקרמיקה הפלשתית ארוכים למדי,¹¹⁹ ומסיק שלכן יש לאחר את ראשייתה של הקרמיקה המאפיינת את תקופת הברזל 2, הנחשפת בשכבות מאוחרות להופעת הקרמיקה הפלשתית, למאה התשיעית לפנה"ס. האם טיעון זה מחויב המציאות? האם לא ניתן קבוע שימיה של הקרמיקה הפלשתית נמשכו מאה שנים ולא מאתיים שנה כפי שמניח פינקלשטיין? אם ניתן לכווץ את משך חייהן של השכבות מתקופת הברזל 2, כפי

116. ראה: י' פינקלשטיין, 1996 (לעיל, הערה 110), עמ' 178.

117. ראה: ז' הרצוג, מוסף הארץ, 29.10.1999.

118. נ' סילברמן, "הארכאולוגיה הסימבולית" של איאן הודר: כיצד נוצרת תרבות חומרית?, ארכיאולוגיה 1, תשמ"ו, עמ' 7-10.

119. פינקלשטיין מתבסס על כך שהקרמיקה הפלשתית מופיעה באתרים שונים, כמו מגידו וגזר, בארבע שכבות ארכאולוגיות עוקבות. ראה טבלה אצל: A. Mazar, 'The Emergence of the Philistine Material Culture', *IEJ* 35, p. 103.

שמציע פינקלשטיין (להלן), ניתן באותה מידה לכווץ את זמנן של השכבות מתקופת הברזל 1.

אם אכן יש לתארך את הבנייה הממלכתית לימיו של אחאב, כלומר לאמצע המאה התשיעית לפנה"ס, הרי שיש צורך ל'כווץ' את זמנן של שכבות היישוב השונות מתקופת הברזל 2 ברחבי הארץ.¹²⁰ על פי התיארוך המקובל על בסיס המקורות האשוריים, חרבה ממלכת ישראל בשנת 732 לפנה"ס והגליל נכבש בשנת 734 לפנה"ס. שיטתו של פינקלשטיין מחייבת אותנו אם כן להניח שהאתרים שנבנו בצפון הארץ כמו תצור היו קיימים פחות ממאה וחמישים שנה. בחצור למשל נמצאו שש שכבות יישוב מתקופת הברזל 2 (שכבות 10-5). אם נחלק מאה וחמישים שנה בשש שכבות יתברר שכל שכבה הייתה קיימת כעשרים וחמש שנה בלבד. נתון זה נראה בלתי סביר בעליל, שכן נוצר הרושם שבתקופת ממלכת ישראל עסקו בהרס ובבנייה כמעט ללא הפוגה. לפי תפיסתו של פינקלשטיין אורך חייהן של שכבות יישוב בתקופת הברזל 2 גם באתרים אחרים בצפון הארץ (מגידו ועין גב) נע בין שלושים לארבעים שנה בלבד, ואף דבר זה אינו מתקבל על הדעת. פינקלשטיין גם טוען שממלכת יהודה החלה להתגבש כממלכה רק במאה השמינית לפנה"ס, ומכאן יש להסיק שהבנייה הממלכתית בלכיש ובתל באר שבע החלה רק בעת הזו. אם כך אורך חייהן של שלוש השכבות בלכיש שבהן ניכרת בנייה ממלכתית (שכבות III-V) וארבע השכבות בבאר שבע (I-V) היה פחות ממאה שנה, שהרי לכיש III ובאר שבע II (לדעת אהרוני והרצוג) חרבו בשנת 701 לפנה"ס. לעומת זאת אורך חייה של שכבה II בלכיש שנוסדה לאחר מסע סנחריב וחרבה על ידי נבוכדנאצר, היה כמאה שנה.

ד. על פי גישתו של פינקלשטיין לא חל שינוי משמעותי בצורות כלי החרס של תקופת הברזל 1 (למשל קנקני 'שפת צווארון') במשך למעלה מארבע מאות שנה עד המאה התשיעית לפנה"ס. ואילו במהלך מאה וחמישים השנים הבאות, לעומת זאת, עסקו קדרי הארץ באינטנסיביות בהמצאת צורות חדשות, כפי שהבנאים עסקו בהריסה ובבנייה ללא הרף, שכן הקרמיקה של שכבות החורבן בממלכת ישראל שונה בצורה משמעותית מהקרמיקה של שכבות הבניין הקדומות יותר. הגישה המסורתית המתארכת את ראשית השינויים למאה העשירית לפנה"ס, מאריכה את ימי שכבות היישוב לטווח סביר של חמישים-שמונים שנה, כך שהשינויים בצורות כלי החרס היו אטיים והדרגתיים באופן המתקבל על הדעת.

120. ראה: א' מזר (לעיל, הערה 111).

ה. תיארוכה של קורת עץ ששימשה לבניית אחד ממבני שכבה S1 בבית שאן, נקבע על ידי בדיקת פחמן 14 למאה העשירית לפנה"ס. לכלי החרס בשכבה זו חיפוי אדום ומירוק ידני. בדיקות של פחמן 14 בשכבה הקודמת לשכבה זו מתארכות את הממצאים בין המאה השלוש עשרה לסוף המאה האחת עשרה לפנה"ס.¹²¹ נתון זה מחזק בצורה בלתי תלויה את תיארוך הקרמיקה המחופה והממורקת במירוק 'פרוע' למאה העשירית לפנה"ס.

המסקנה המתחייבת היא שההיפותזה שהוצגה על ידי פינקלשטיין אינה מוכחת ויוצרת אנומליות בלתי הגיוניות בתקופת הברזל 2. לגישה זו קשיים פנימיים והיא אינה טובה יותר מבחינה ארכאולוגית מהגישה השמרנית הרואה קשר מובהק בין ראשית הבנייה הממלכתית בתקופת הברזל לבניית הממלכה של דוד ושלמה.

סיכום

הארכאולוגיה משמשת ככלי חשוב ללימוד העבר, אך מגבלותיה רבות. לעתים אין לה תחליף, אך יש לבחון את מסקנות המחקרים השונים במשנה זהירות ולהעמידם במקומם הראוי. אין הארכאולוגיה יכולה לעמוד לבדה, ללא מקורות היסטוריים אמינים, וכפי שראינו לעיל ניתן לפרש בצורות שונות את הממצאים הדוממים. לעתים קרובות הפירושים לממצאים השונים נובעים בין היתר גם מתפיסתו המוקדמת של החוקר ויש לתת את הדעת גם על כך. בנוגע לדיוננו יש לשאול ואף להתריע: האם אין קשר בין התפיסות החדשות למגמה הכלל עולמית של הפוסט-מודרניזם והפוסט-ציונות?¹²²

מטרתנו בדיון זה להצביע על הבעייתיות בתפיסת ה'ארכאולוגים החדשים', אך עם זאת יש לומר כי לדיונים הסוערים שנערכו בתקופה האחרונה יש גם תוצאות טובות וברוכות. ההתעוררות המחודשת בתחום המחקר הארכאולוגי מחייבת בדיקה מחודשת של מוסכמות. נראה שנדרש כעת לחקור את ההבדלים הרגיונליים בארץ ישראל בין ההר למישור ובין שני עברי הירדן ואת המוסכמות לגבי תיארוך תקופות שונות בהן הממצא אינו חד משמעי.

121. ע' מזר, 'בית שאן בתקופת הברזל II', ארץ ישראל כו, תשנ"ט, עמ' 100-91.

122. ראה למשל את דבריו של עזמי בישראל (חבר כנסת) ב'אחרית דבר' למהדורה העברית של ספרו של ב' אנדרסון, קהילות מדומיינות, האוניברסיטה הפתוחה 1999 (ספר זה נחשב כאחד הספרים המרכזיים המובילים בתחום הפוסט-מודרניזם): "הישראלים של ימינו אינם צאצאיהם של דוד או שלמה המלך, ואף אם היו, אין הדבר מבסס לידם זכות לאומית מודרנית" (שם, עמ' 260).

עם כל הקשיים, נראה שבשלב זה של המחקר לא כל הנתונים המופיעים בתנ"ך זוכים להארה ארכאולוגית, אך העדויות הארכאולוגיות שהתגלו בעשור הנוכחי, לא רק שאינן סותרות את המקורות המקראיים, אלא לרוב אף מחזקות אותם. עיקרו של דבר, המקרא והקרמיקה משולבים היטב ויש לקרוא אותם נכון.